

EESTI KIRJAMEHI

JAKOB
MÄNDMETS

Ed. Vilde, E. Särgava jt. kõrval on kriitilise realismi süvendamisel suuri teeneid Jakob Mändmetsal (1871—1930). J. Mändmets tuli kirjandusse möödunud sajandi lõpul romantiliste jutustustega. Sajandi vahetusel jõudis ta realistliku elukujutuseni. Tuginedes eesti kriitilise realismi saavutustele ja vene klassikalise kirjanduse eeskujudele loob Mändmets 1905. aasta revolutsiooni eelsel ja järgsel perioodil arvukalt oma loomingu paremikku kuuluvaid jutustusi ja jutte külaelust, mis on kantud ühiskonna kritiseerimise tendentsist. Sajandi teisel kümnendil ulatuvad Mändmetsa loomingusse küll psühholoogitsemise püüded, kuid 20-ndail aastail saab ta neist üle. Tugeva realistina, kellel on teeneid eesti novelli arendamisel ja sõnavara rikastamisel, jääb Jakob Mändmets oma rahva huve teeniva loominguga püsima eesti kirjandusse.

*

OSKAR KRUUS

JAKOB
MÄNDMETS

24057

OSKAR KRUUS

JAKOB
MÄNDMETS

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1961

Ümbrispaber:

V. Tõnisson (puugravüür) ja R. Pangsepp (kujundus)

JAKOB
MÄNDMETS

TARTU ÜLIKOOI
RAAMATUKOGU

Mändmets

I

Kõige sügavama jälje jätavad inimesse harilikult noor-eamuljed. Eks ole lapsepõlvkodu see, mis tihti otse leit-motiivi järjekindlusega heliseb vastu kirjaniku tunde-rikkamate teoste lehekülgedelt. Sellele suundub parata-matult mõte, kui heita pilk Saaremaalt pärineva kirjaniku Jakob Mändmetsa loomingule.

Saaremaa on viimasel ajal kujunenud lausa kirjanike taimelavaks, mistõttu ometi varemalt üpris kontinentaalse õhkkonnaga kirjandusse on ilmunud rohkesti meretuuli

J. Mändmetsa sünnimaja.

E. Tedre foto (1959)

ja lainete rahutust. Tuuliste ja tormiste randade kujutamisel on aga teeneid juba Jakob Mändmetsal, kuigi tema rannajuttudes pole meri muutunud veel selliseks lahutamatuks koostisosaks, nagu hilisemate saarlaste Aadu Hindi või Juhan Smuuli loomingus. Et Mändmetsa juttudes pole merd nähtud veel kaluri või laevamehe karmasjaliku pilguga, vaid kaldal seisja imetleja silmade kaudu romantilise igatsuse kehastusena, selles on peale kirjandusliku romantismi mõjude oma osa etendanud ka kirjaniku rannast eemal asuv sünnikoht.

Jakob Mändmets sündis 29. (vkj. 17.) juulil 1871. aastal Kärla kihelkonna samanimelises vallas Paikülas Suurepere talus.

Paiküla asub Saaremaa lääneosas. Jakob Mändmetsa noorpõlves koosnes küla üheksast talust, mis olid üksikult või paarikaupa pillatud kõrgete metsamüüride vahele Kärlasse viiva maantee äärde või selle lähedusse. Taluhooneid ümbritsesid lopsakad aiad õuna-, ploomi- ja kirsipuudega, mis varjasid uudishimulike naabrite ja teekäijate eest elanike töid ning toimetusi. Peale viljapuude oli

küla rikas varjukate vahtrate, suurte saarte, jalakate, paplite ja pooppuude poolest. Suuremate tuulte eest varjas küla paks männi- ja kuusemets. «Vähe tundus seal endisel ajal valju tuult ja tormi. Kui mujalt teated tulid valjust kahjutegevatest marudest, siis nägime meie ainult kõrgete puude kõikuvaid latvu,»¹ meenutab Mändmets ise. See kirjaniku tunnistus on õieti sümboolse tähendusega: üks näi paljud Mändmetsa jutudki puulatvade liikumisena sel ajal, kui eesti kirjanduse metsas suured ühiskondlikud tormid murdsid sisse uusi sihte ja muutsid tuulemurruks oma aja äraelanud tüvesid...

Paiküla ümbritsev mets lõi muust maailmast eraldatuse tunde ja oli kirjaniku kasvukoha lahutamatuks osaks, mis pakkus palju loodusearmastuse ja ilutunde arenemiseks. «Mets ei olnud metsalapsele õudne, vaid ennem oli seda lage maa. Jõudsid metsa vahele, siis olid nagu pääsenud igasugustest hädaohtudest. Veel praegugi on hästi mees need mitmesugused teisendid, kuidas mets sel ajal tutvunes. Seal on sügav soniv vaikus ja ööseti tihti marumühin ja puude piiksumine; talvel jälle lumesurve, mille puhul näib, nagu viibiks mets sügavas unes,»² on oma kodumetsa kirjeldanud Mändmets.

Suure võlu andis kirjaniku sünnikohale metsa taga vähem kui paari kilomeetri kaugusel asuv sügav Karujärv oma viie saarega, millistest kõige ligem Paikülast tulijale on Lindrahu. Liivaste kallastega järv on suuremalt jaolt ümbritsetud metsast, mis suviti moodustas erkroheline raami laiiale veepeeglile. Eriti kaunis on aga järv sügiseti, kui kaldal kolletavad kased ja haavad tuulevaikseil päevil peegelduvad vees. «Järv on punutud muinasjuttude ja luule krooniga, mis tegid ta veidi õudseks, aga selle eest otse veel ihaldavamaks,»³ mäletab Jakob Mändmets.

Mändmetsad on olnud Paiküla põlised elanikud, Suurepere talu oli enne kirjaniku sündi olnud juba viis põlve Mändmetsade suguvõsa käes. Mändmetsa nimigi oli omal ajal Suurepere rahvale antud talu ümbritsenud männimetsa järgi. Kohapeal mäletatakse veel praegu, et Suurepere Mikk olevatki olnud Paiküla esimese talu rajaja metsa. Hiljem on Suurepere talu jagunenud kaheks, mil-

¹ J. M ä n d m e t s, Hiilid karil, Tallinn [1921], lk. VI.

² Sealsamas.

³ Sealsamas.

listest metsapoolsemas elab praegugi Mändmetsade suguvõsa eesotsas kirjaniku vennapojaga.

Mändmetsad on kogu aeg olnud põllumehed, kuid kõrvalteenistust eriti talvisel ajal on andnud sepatöö. Viimane tegevus oli Paikülas üldse tähtsal kohal — üheksast talust olid viiel oma väikesed sepapajad, kus taoti peamiselt vikateid. Ka kirjaniku isa Mihkel Mändmets oli kuulus vikatisep; tema sepikoja alusmüürid on veel tänaseni säilinud. Nagu paljudes Saaremaa taludes, oli ka Suurepere värava taga oma tuulik leivavilja jahvatamiseks.

Suurepere talu käis Kärla kroonmõisa alla ja kirjaniku isa ostis talu päriseks, viies mõisa igal sügisel 30 rubla. Kuigi talu oli suur, polnud ta ometi jõukas, sest põllumaad oli kõigest 6 tiinu, heinamaad olid aga soised ja metsased. Nagu teisedki talud Paikülas, oli ka Suurepere lapitalu, millel heinamaa oli siiludena laiali, karjamaa oli aga ühine kogu külale.

Jakob Mändmetsa isa oli saanud kihelkonnakooli hariduse ning oli oma aja kohta avara silmaringiga talumees, kes luges ajalehti ja ka kirjandust. Ta oli tasakaaluka ja sirgjoonelise iseloomuga ning oskas oma sõna maksmata panna. Mändmetsade perre ulatusid rahvusliku liikumise ajajärgu ideed ning hoolimata patriarhaalsetest traditsioonidest ei kardetud siin teostada vajalikke uuendusi. Nii näiteks oli Mihkel Mändmets Paikülas esimene, kes süütas pirrutule asemel õlilambi ning tõrjus talutarest välja talveõhtutel valitsenud pimeduse. See kirjaniku lapsepõlves toimunud meeldejääv sündmus on jäädvustatud Jakob Mändmetsa miniatuuris «Kui valgus tuli».

Mändmetsade kodus hinnati raamatut: «Raamatuid oli õige rohkesti, sest isa tõi linnast muu seas ikka ka raamatuid kaasa. Käis sel ajal ka «Eesti Postimees» (olid ka kokkukõidetud «Perno Postimehe» aastakäigud) ja kui P. Süd[d]a asutas raamatukogu, andis isa heameelega kogu liikmemaksuks ühe rubla.»⁴

Tüüpilisest Saaremaast oma paepealsete viljatute kadakanõmmedega erines Paiküla nagu üldse kogu Kärla kihelkond oma parema põllupinnaga, mis muutis siinsed talud suhteliselt jõukamateks. Seetõttu ka Suurepere talus ei vajutanud leivaorjus liiga tugevat pitsarit elule ning kir-

---

⁴ J. Mändmets, Hiilid karil, lk. VI.

janiku lapsepõlv võis mööduda suhteliselt muretult. Ka ei saanud ta tunda «iseäralist tööriskust»⁵. Taud oli varem Mändmetsade perekonnast röövinud seitse last järgemööda, mistõttu viimasele pojale Jakobile, arvult kümendale lapsele, osutati vanemate poolt erilist hoolt.

Nii jäid kirjanikule lapsepõlvest ilusad mälestused. Muljed salapärasest laanest, vaikselt virvendavast järvest ning kutsuvatest saartest löikusid lapseas ta müllu ning mõjustasid kogu ta järgnevat loomingut. Neid motiive kohtame aastakümneid hiljemgi ta loomingus.

Kuid muidugi ei jäänud Mändmetsale tundmatuks eluraskused. Ta nägi rasket tööd nii taludes kui mõisaväljadel, kuulis jutustusi moonameeste, kantnike, vabadike ja söepõletajate raskest elust. Võib-olla juhatasid naabripoissid talle kätte lubjapõletaja Tooma koopa ning küllap soojendas ta end lubjaahju juures, kus Tooma ametijärglased toda rasket tööd jätkasid. Külavaheteel võis ta kohata Lahjavere tumma ja teisi kerjuseid, kes pühapäeviti ootasid armuande Kärla kiriku sandikojas.

Talurahva elu Saaremaal oli Jakob Mändmetsa nooruses raske. Üleminek teoorjuselt raharendile algas enamikus kihelkondades küll paar aastat enne kirjaniku sündi, kuid jätkus kaua aega, sest majapidamised andsid rendi tasumiseks vähe ülejääke. Rent oli kõrge, nii et mitmel pool tõrkusid talupojad uusi rendilepinguid vastu võtmast ja neid tuli selleks mitmesuguste vahenditega sundida. Talupojad pidid tihti jätkama mõisas teol käimist, mis siis rahaks ümber arvestati. Paljud külamehed hakkasid rendiraha hankimiseks suviti mandril tööle käima. Väheseks jäi ka talude päriseksostmine, mis hoogustus alles käesoleva sajandi algul. Sotsiaalsete vastuolude teravnemine ja maaproletariaadi suurenemine sünnitas perioodilist väljarändamist linnadesse ja Venemaa sisekubermangudesse, aga ka Ameerikasse. Põllumajanduse kapitalistlikul arenguteel jäi Saaremaa üheks mahajäänumaks alaks Eestis ja seda esmajoonel oma eraldatuse ning kauguse tõttu suurtest tööstuskeskustest.

Karjas hakkas Jakob suviti juba üsna varases nooruses käima. See oli omamoodi huvitav tegevus oma metsades ristlemisega, kuid teiselt poolt nõudis küllalt vaeva ja hoolt, põhjustades teinekord muret ja pisaraidki. «Kroo-

⁵ J. Mändmets, Hiilid karil, lk. VI.

numets oli küla karjamaa sees ja loomade sinna pääsedes võeti rasket trahvi,»⁶ mäletab kirjanik. Juhtus tihti, et metsavaht pidas jahti kroonumaale sattunud karjastele ning ajas loomi kinni.

Karjapoisieas algas ka Jakob Mändmetsa haridustee. Esimesed teadmised kirjatarkuse alal sai ta kodus ja seejärel käis ta paar talve Kärla kihelkonnakoolis.

Kärlas oli tollal mõningaid ettevõtlikke kultuuritegelasi, kes joondusid küll enamasti rahvusliku liikumise konservatiivse tiiva suunas. Üheks aktiivsemaks jõuks oli Kärla kihelkonnakooli õpetaja ja köster Peeter Südda, kes ei kogunud üksi rahvalaule, vaid luuletas ka ise ning asutas suure muusikaharrastajana 1881. a. Kärlasse Saaremaa esimese pasunakoori. Laiemalt tuttavaks sai aga Südda rahvajuttude põhjal koostatud raamatuga «Suur-Tõll, Saaremaa vägimees», mille esimene trükk ilmus 1883. aastal. P. Südda laskis ka oma koolipoistel ja leerilastel koguda rahvalaule, muinasjutte ja muistendeid. Kogutud materjali avaldati tihti ka ajalehes «Saarlane», mis hakkas ilmuma 1883. aasta lõpul Kuressaares.

Kärla kihelkonnakoolis sai ka Jakob Mändmets õhutust rahvaluule kogumiseks. Ta hakkas terasemalt tähele panema kodus pikkadel talveõhtutel jutustatud lugusid ja pani kirja õitsiliste jutte ning jälgis külarahva kombeid ja pruuke mitmesuguste sündmuste puhul. Ja seda polnud vähe, mida kuulata ja tähele panna!

Pimedatel sügisõhtutel nähti metsa taha vilksatamas vilja vedava pisuhänna tulist saba, tuisustel talveöödel kuuldi ukse taga kolistamas kodukäijaid. Suviti nägid õitsilised vilkumas virvatulesid ja jaaniööl puhkes üürikeseks ajaks sõnajalaõis. Küla ümbruses oli ahervaremeid, kus mahlõhutud talude inimeste vaimud käisid suveõiti oma pooleli jäänud töid ja tegemisi jätkamas. Saunades ja metsaonnides elas tarku ja külaarste, kes lausumise ja viina pealt vaatamisega võisid tõbesid terveks ravida. Ent leidus ka tagedaid eitesid, kes oma kurja pilguga võisid karja ära kaetada ning veistele täid selga saata. Igas peres teati, et ussi hammustuse ja hundi kiskumise vastu tuleb panna elavhõbedat lävepakku, kust karjalaskmisel lambaid üle aetakse.

Kõike seda jättis noor Mändmets meelde ja pani pabe-

---

⁶ J. M ä n d m e t s, Kogutud teosed I, Tartu 1928, lk. 5.

rile. Koolmeistri-päevil hakkasid sellised kirjapanekud rändama Jakob Hurdale kaugele Emajöelinnagi.

Pärast kihelkonnakooli lõpetamist viis Jakob Mändmetsa haridustee 1885. aastal Kaarma seminari, mis oli tollal Saaremaa õpihimulistele noormeestele kõige kättesaadavam võimalus edasi õppida. Kuna Saaremaa kooliõpetajate pere moodustasid veel möödunud sajandi kolmandalgi veerandil väga juhuslikud ja puuduliku ettevalmistusega inimesed, siis asutati 1870. a. Kaarma kiriku ligidale kösterkoolmeistrite ettevalmistamiseks kolmeaastase õppeajaga seminar, kuhu igal aastal võeti õppemaksuta vastu 12 õpilast, võimalikult igast kihelkonnast üks esindaja, kellel hiljem oli kohustus kas kodukihelkonnas või ka mujal Saaremaal 6 aastat koolipõldu harida. Peale selle võidi seminari võtta veel ka teist sama palju õpilasi, kel tuli poolaastas 10 rubla kooliraha maksta. Tegelikult polnud aga seminaris alati ettenähtud õpilaste arvu.

Kaarma seminar oli kloosterlik õppeasutus, kust pühapäevadelgi ei lastud lahkuda. Kooli «üleüldiste määruste» üks punkt kõlas nii: «Pühapäeviti lähevad kõik koolimajas viibijad, pääle korrapidaja, kirikusse. Jumalateenistuse ajal ei tohi keegi kraami vedada. Kell 6 õhtul peavad kõik õpilased jälle koolis koos olema.»⁷

Jakob Mändmetsa ajal oli seminari direktoriks Friedrich Wilhelm Ederberg, kes oli oma üliõpilasaastail tõlkinud vene klassikute (Puškin, Gogol, Turgenev) mitmeid jutustusi eesti keelde ning võtnud osa Eesti Kirjameeste Seltsi tegevusest. Helmi varjunime all avaldas ajalehtedes värsse ka F. Ederbergi naine Julie Wilhelmine, nii et Kaarmal ei puudunud ka mõnesugune kirjanduslik atmosfäär. Kas see pastoraadist ulatus ka seminarihoone katuse alla, ei ole küll täpsemalt teada. Teiselt poolt on aga F. Ederberg pastorina ja seminari usuõpetajana juurutanud tulevastes koolmeistrites kösterlikke vaateid.

Peamiselt lasus õppetöö seminaris Theodor Undritza õlgadel, kellelt Mändmets sai hea pedagoogilise ettevalmistuse, kuid tema poolt õpetatud eesti keele saksamaigulisus annab end tunda Mändmetsa esimestes teostes.

1887. a. tuli seminari teiseks õpetajaks Tartu II kooliõpetajate seminari lõpetanud ja Ukrainas praktiseerinud Mart

⁷ Eesti Kultura I, Tartu 1911, lk. 81.

Reinik. Kuid ka sellest täiendusest hoolimata kippus õpetus Kaarma seminaris jääma kohati pinnaliseks ja lünklikuks. «Koolitöö oli terve seminari kestuse ajal raske olnud, kuna kasvandikkude ettevalmistus läbistikku väga nõrk oli. [— —] Igasugune õppeabinõude puudus tegi koolitöö veel raskemaks, kuna lühikese aja vältusel kaunis laialine eeskava läbi võtta tuli,»⁸ iseloomustab olukorda üks seminari hilisemaid õpetajaid. Kuigi Kaarma seminaris võeti läbi umbes linnakooli kursusele vastav programm, ei suutnud ta siiski oma kasvandikele antava hariduse suhtes võistelda analoogiliste õpetajate seminaridega mandril.

«Kool polnud suurem asi, ta oli, nii ütelda, hädaabinõu,»⁹ hindab ka Mändmets ise seda õppeasutust. «Kuid kool püüdis kõigest jõust arendada ja kasvatada oma kasvandikkudes algatusvõimet, ja vist oli ta püüdel sellel alal ka tagajärge.»¹⁰

Kaarma seminari kõrval oli noore Mändmetsa silmaringi avardamisel ja kirjanduslike huvide ärkamisel suur tähtsus noorel koolmeistril Tõnis Jangil, kellega koos Jakob Mändmets oma karjapoiis- ja kooliaastail püüdis Karujärvel kalu ning veetis saarel öidki lõkketule ääres.

Mändmetsast seitse aastat vanem Tõnis Jank pärines samast Kärlast ja tuli pärast kihelkonnakooli lõpetamist Paikülla koolmeistriks. Nimelt ehitati 1884. a. Paikülas Jakob Mändmetsa isa agaral kaastegevusel Suurepere talu naabruses koolimaja, et lastel poleks tarvis kaugel koolis käia. Paiküla nooruke koolmeister Tõnis Jank oli innukas kirjanduse lugeja ning raamatute koguja, peale selle tegi ta ka ise kirjanduslikke katseid — nii leidub ta vihikuis mitmeid värsslugusid.¹¹ Temalt sai Jakob Mändmets pidevalt lugeda raamatuid ning kuulis seletusi raskema lektüüri kohta. See tulevasele kirjanikule äärmiselt kasulik sõprus kestis tükk aega, lõppedes 1891. aastal, kui Tõnis Jank suri.

Tõnis Jangi raamatute säilinud nimekiri võimaldab umbkaudselt pilku heita ka Jakob Mändmetsa lugemisvarale tema kasvuaastail. Siin leidub enamik tolle aja tähtsama-

⁸ J. Kirotar, Kaarma seminar kui Eesti Kultura tegur, Eesti Kultura I, Tartu 1911, lk. 73.

⁹ J. Mändmets, Hiilid karil, lk. VII.

¹⁰ J. Mändmets, Kogutud teosed I, lk. 6.

¹¹ Neid säilitatakse ENSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogu haruldaste ja käsikirjaliste raamatute sektoris.

test eesti algupärastest ilukirjanduslikest teostest kõrvu kooliraamatute, vaimuliku kirjanduse ja sentimentaalsete tõlkejuttudega.

Tihedalt esinevad sellised olulised eesti kirjanduse teosed, nagu Kreutzwaldi «Kilplased», «Sõda», «Kalevipoeg» ja «Eesti rahva ennemuistsed jutud», Pärna «Oma tuba, oma luba» ja «Must kuub», C. R. Jakobsoni «Kooli lugemise raamat», «Artur ja Anna» ning «Kolm isamaa kõnet», Bornhöhe «Tasuja», Reinvaldi «Viljandi laulik», «Dr. Fählmanni kirjad». Saali «Pögenenud kloostrikasvandik» ja Järve «Vallimäe neitsi». ¹² Nimekirja lõpetab Vilde oma esimeste teostega, nagu «Musta mantliga mees», «Töömehe tütar», «Kõdistamise kõrred» ja «Tallinna saladused». Küllaltki suure osa raamatukogust moodustavad sentimentalistliku kirjanduse pärlid, nagu «Kriseldis ja mark-krahv Walter» või «Kannatliku Hirlanda lugu».

Tõnis Jangi raamatute nimekiri näitab, et noore Mändmetsa kõige tähtsam mõjutaja arenes pidevalt rahvusliku liikumise progressiivse tiiva poole, mis ei jätnud oma soodsat mõju avaldamata ka Jakob Mändmetsale. Kuid siiski oli kirjanduslik eruditsioon, mille Mändmets Saaremaalt kaasa viis, ühekülgset «ärkamisaegne» ega rahuldanud täiel määral neid nõudeid, mida esitas saabuv kahekümnes sajand eesti kirjanikule. Ja Mändmetsa Saaremaa pärandi hulgas on õieti tähtsamad tema lapsepõlve-mälestused ja elulised tähelepanekud ning ohtralt kuulnud rahvajutud, mis olid kaua ta loominguätteks.

Tõnis Jangi mõjutusel sündisid ka Mändmetsa esimesed kirjanduslikud katsetused. Loomistungi vallandumisele andis otsustava tõuke Jangi raamatukogust laenatud tühisevõitu jutustus «Ilmsüüta hukkamõistetud soldat», mille sentimentaalne sisu oli Mändmetsa tugevasti erutanud. «Eks juhtu meilgi elus seesuguseid lugusid, mida jutuaineks tarvitada,» ¹³ olevat otsustanud noor lugeja ja hakkas ka ise sulega tööle. Istudes üksipäini lakas, pani Mändmets paberile oma esimesed jutukesed. Neid loeti ette ainult emale, kes liigutatud meelel kuulas; kuid mõned ilmekaamad palad jõudsid kümmekond aastat hiljem tõenäoliselt trükkigi. Juttude kõrval sepiises noor kirjamees rohkesti

¹² Teoste pealkirjad on käesolevas väljaandes kohandatud tänapäeva ortograafiaga.

¹³ M. K a m p m a n n, Eesti kirjandusloo peajooned III, Tallinn 1923, lk. 199.

ka värse isamaa, looduse ja armastuse ülistamiseks, kuid sullejooks seotud kõnes oli hoopis abitum kui jutujätku paberile pannes, kuigi kirjandusest unistav koolmeister eriti pärast Saaremaalt lahkumist on vilkalt salmikuid kirjutanud.

Mändmets lõpetas 1888. aastal Kaarma seminari hea kutsetunnistusega ja sai koolmeistrikoha kodukihelkonda Karida külla, nii et 17-aastaselt noorukil ei tulnud veel isakodust kaugele lahkuda. Sellest elupöördest on Mändmets ühes päevaraamatu- või kirjajakatkendis pihtinud järgmist: «...õppisin aastat kolm, olin virk poiss ja tegin eksami kaunis hiilgavalt. Hea number taskus ning näos nina ka kõrgemal. Natuke uhkust oli väljastpoolt naha sisse pugenud. Sain ka ameti peale, kodu ligidale. See ei toonud küll suurt kulli kukrusse, aga kodu ligidal aitab poisile hakatuseks ja harjutuseks ka.»¹⁴

Köstrile vajaliku muusikaoskuse omandamiseks oli isa lasknud Jakobile teha lepapuust harmooniumi ning aegajalt käis köstrikandidaat harjutamas Kärlas ka oreli mängu. Ent viimane saigi kaudselt saatuslikuks noore koolmeistri karjäärile: kord harjutusel juhtus ta pealt kuulma pastori ja selle armukeseks olnud köögitüdruku arveteklaarimist ning ei hoidnud seda kirikumehe maiseid ihasid valgustavat lugu enda teada. Kuigi see sedapuhku veel mittekirjanduslik paljastus läks oreliõppijale maksma köstrikoha, oli see anekdootlik episood Mändmetsa kirjanduslikule tulevikule ometi kasulik, aidates tal eemalduda kirikumeeste mõju alt. Ja üks rebinud sellised lood kösterlikus vaimus kasvatatud noormehe silmis vagaduserüüd kirikusulaste ümbert, nii et ta hiljem sõandas nende tegusid ja eemaletõukavat palet oma teostes paljastada.

Kirikuõpetajaga vastuollu sattudes ei olnud Mändmetsal Kärlas enam asu ning juba pärast üheaastast teenistust Karidas lahkus ta Saaremaalt «suurele maale» õnne katsuma.

Taoline oli muide ka paljude teiste Kaarma seminari kasvandike tee — umbes veerand neist siirdus peagi mandri-Eestisse, kuna Saaremaal olid koolmeistrite palgaolud väga viletsad. Veel sajandi lõpulgi pidi F. Ederberg kurvvalt kinnitama: «Kui koolmeister praegugi enam palka

¹⁴ ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond (edaspidi: KM KO), fond (f.) 91, M 6:3, leht 5/90.

J. Mändmets
koolmeistri-aastail.
Kirjandusmuuseumi kogudest.

ei saa, kui peremeeste käest paar vakka vilja ja õpetaja käest 5 rubla ümber raha, eks see ole siis ka suremiseks küll palju, aga elamiseks vähe.»¹⁵ Mändmets on Saaremaaga hüvasti jätnud üpris kurval meelel, nagu tunnistab tema kirjanduslike katsetuste kaustik: «Õue peal jookseb minu vana truu karjakoer mu juurde, lakub mu kätt. Ka karjalambad. Ma ei suutnud enam seista. Ma nutsin suure häälega...»¹⁶

II

Jakob Mändmetsa esimene töökoht mandril oli Läänemaal Martna kihelkonnas Ähmja (Ahma) vallakoolis. Ka Martna ei ole möödunud Mändmetsa loomingust jälgi jätmata, mitmes ta hilisemas jutustuses võib tunda ära Läänemaa maastikukontuure ja miljööjooni, novellis

¹⁵ F. E[derberg], Kaarma seminar Saaremaal, Eesti Üliõpilaste Seltsi Album, Tartu 1899, lk. 103.

¹⁶ KM KO, f. 91, M 6:3, leht 1/23.

«Kõnelus venel» on aga joonistatud konkreetne pilt Kasari jõest tema omapäraste suurte luhtadega.

Kuid üldiselt tundus too Läänemaa nurk noorele koolmeistrile kõledana ja võõrana, kõik ta mõtted ja igatsused olid kodusel Saaremaal. Virvatulena kutsus sinna ka seminari lõpetamise suvel süttinud esimese armastuse tuluke. Sellest arglikust ja süütust tundest ühe Kuresaare parunitütre vastu kuuleme säilinud päevikukatkendist. Seisuste vaheseinte tõttu ei võinud see lugu muidugi kaugele areneda.

Läänemaale ei jäänud Mändmets kauaks paigale. Raskusi tekkis tal vene keelega. Mändmetsal oli juba 1892. a. varakevadel küpsemas kavatsus Peterburi siirduda, et vene keelt õppida. Ses suhtes pöördus ta nõuküsimisega Jakob Hurda poole:

«Minul on nõu ja tahtmine kevadel Peterburisse tulla... [— — —] Kas ma võiksin sealt kohta saada? Kaupmehele poisiks või midagi muud. Vene keele harjutamine on minu eesmärk.»¹⁷

Nähtavasti laitis Hurt Peterburisse kolimise mõtte ära ja kaupmehe õpipoisiks asumise asemel näeme Mändmetsa 1892. a. sügisel siirdumas vaid uuele koolmeistri-kohale Harjumaale Kose kihelkonda Alavere vallakooli. Alaveres tutvus Mändmets Vigalast pärineva kooliõpetaja-vallakirjutaja Pürnkowsky tütre Elviinega (1875—1937), kellega ta varsti abiellus. Hiljem siirdus Mändmets koolmeistriks Oru valda, töötades Kose kihelkonnas koolipõllul üldse kümme aastat.

Nende Harjumaal veedetud aastate jooksul kujunes Mändmetsast kirjanik. Algul jäid küll katsetava sulemehe kirjatööd laualaekaisse, kuid sajandi lõppaastail leidis ta kontakti esiteks «Postimehega», siis ka «Uue Aja» ja teiste ajalehtedega. Nende veergudel hakkas ilmuma tema sõnumeid, artikleid, vesteid ja jutte.

Mändmetsa esimese jutuna ilmus «Postimehes» 1897. aasta lõpul joone all «Minu jõulukurbus». Selles jutustab algaja kirjamees veel üsna abitult omakasvatatud varsa müümisest, mis lapsele valmistas suurt südamevalu, kuigi talle müügist saadud raha eest osteti uued saapad.

1899. aastal ilmus trükist juba Mändmetsa esimene raa-

¹⁷ J. Mändmetsa kiri J. Hurdale 12. III 1892, KM KO, f. 43, M 16:3.

mat — 64-leheküljeline lugu külaelust «Lepituse ingel». See sentimentaalses toonis kirjutatud melodramaatiline jutustus ei suutnud näidata uue kirjaniku omapära ega leidnud avalikkuses tähelepanu. Kuid sellest hoolimata oli Mändmets endale rajanud tee kirjandusse ja paari-kolme järgmise aasta jooksul ilmub talt üks raamat teise järel. Kasutades talle avanenud kirjastamisvõimalusi, paiskas Mändmets kirjandusturule kõrvuti vastvalminud teostega ka rohkesti oma varasemat kirjanduslikku produktsiooni, nii et raamatute ilmumisjärjekord ei vasta tema arengujoonele.

Ta esimestest jutukatsetest, millest mõni on ehk sündinud poisieas Saaremaalgi, pakuvad ülevaate kogumikud «Oma õuest» (1900) ja «Õitsiliste jutud» (1901). Need lood ja kirjeldused on paberile pandud veel väga abitult ja pakuvad huvi peamiselt Mändmetsa kirjanikuks kujunemise dokumendina ning aitavad mõneti iseloomustada tema kodukoha olusid.

«Oma õuest» enamasti allegoorilise ja muinasjutulise koega palad kuuluvad õieti lastekirjanduse valdkonda. Nende seast paistab aga silma üks meeldejäädvalt joonistatud realistlik külaelupilt «Lahjaveretumma», mida autorigi on vääriliseks pidanud viimistletud kujul uuesti «Kogutud teostes» välja anda. Siin on üsna ilmekalt kirjeldatud külasandi-tumma kuju ja joonistatud elav olustikupilt vaesest talutarest. Jutukesele lisab emotsionaalset mõjuvust autori lapsepõlvemälestuste hõng, ühtlasi lastakse lugejal pilku heita talurahva raskesse olukorda sajandi lõpul, näidates arstiabi kättesaamatust vaestele külainimestele. See mälestuspildike muutub veel mõjurikkamaks, kui meenutame, et ka autori 7 õde-venda olid noores eas langenud taudi ohvriks arstiabi puudumise tõttu.

Mainitud raamatust mõneti tugevamaks tuleb pidada «Õitsiliste jutte», kust samuti leiame allegoorilisi moraalijutukesi ja lapsepõlvemälestusi. Kuid siin kohtame ka juba üht kindlaimelist ja lihtsakoelist juttu «Oru ääres», mis äratub tähelepanu oma realistliku jutustamisoscuse ja sotsiaalsete vahekordade tähelepanemisega. Süžeelt on lugu lihtne: vabadiku poeg Pärt ja jõuka metsavahi tütar Ingel kasvavad koos üles ja hakkavad teineteist armastama; ühel päeval saabub aga metsavahi poole ja jääb sinna korterisse rikka nahapar-

kali poeg, kes on siit ostnud tüki metsa koorepuudeks ja organiseerib parkimiskoore ülestöötamist. Varsti võrgutab parkali poeg Ingli, kuid kaob sügise saabudes metsavahi majast, jättes tüdruku altari ette viimata. Meeleheitele aetud Ingel tahab end uputada, kuid jaole juhtub Pärt, kes ta päästab ja temaga abiellub.

Seda ainet on Mändmets hiljem kasutanud näidendis «Neli päeva» («Metsavahi majas»), kuid viimasel puudub sotsiaalselt teritatud epiloog, millega lõpeb «Oru ääres»: paari aasta pärast juhtub parkali poeg jälle sinna ja käsib Pärdil oma kodu maha jätta, kuna ta selle maatüki on mõisnikult ära ostnud, kavatsedes seda metsastada. Leplikus Pärdis tärkab protest, kuigi see veel ei muutu teoks:

««Nad lähevad sedasama kitsast teed mööda oru kaldal,» mõtles ta, «kas poleks hää ja sünnis, kui ma selle kerge vankri järsust kaldast kõige täiega alla ojasse lükaksin?»

Aga juba kadus vanker silmist põõsaste taha, nagu poleks midagi olnud.»¹⁸

Selline lahendus on küllaltki iseloomulik Mändmetsale, kelle juttude tegelased piirduvad ülekohtule enamasti passiivse vastupanuga; tal leidub harva kangelasi, kes julgevad oma õiguste ja huvide eest võitlusse astuda.

Olles alustanud lapsepõlvemälestuste kirjapanemisega ja lihtsate külajuttude sepitsemisega, püüdis Mändmets asuda suuremate teoste loomisele.

Möödunud sajandi lõppkümnenditel oli eesti proosakirjanduses valdavale kohale tõusnud põnevasisuline, romantilisi kangelasi esitav ajalooline jutustus. Teerajajaks oli siin E. Bornhöhe oma klassikalise «Tasujaga» (1880), hiljem lisandusid tema sulest veel «Villu võitlused» (1890) ja «Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimsed päevad» (1893). Bornhöhele järgnes Jaak Järv oma «Vallimäe neitsi» (1885), «Ristitütred» (1891) ja «Karolusega» (1892). Suure populaarsuse võitis Andres Saal eestlaste muistset vabadusvõitlust kujutava triloogiaga «Vambola» (1889), «Aita» (1891) ja «Leili» (1892), kirjutades lisaks veel ka rea hilisemates aastasades etenduvaid jutustusi. Kuigi põnev süžeearendus ja võitluse teravus oli ajaloolistele jutustustele üldse omane, arendas selle äärmuseni just

¹⁸ J. Mändmets, Teosed I, Tallinn 1956, lk. 244.

Saal, kelle raamatud on üleküllastatud imelistest juhtumustest, tegelaste saatuste keerukast põimumisest, närve-söövatest põgenemistest, tagaajamistest ning õnnelikest pääsemistest.

Selliste ajalooliste jutustuste õitseajal algas oma kirjan-duslikku tegevust Eduard Vilde, kelle tolleaegsed romaa-nid ja jutustused kujutavad küll olevikku, kuid paistavad samuti silma oma põnevate juhtumuste ja põrutavate üle-elamistega. Meenutagem kas või ainult selliseid teoseid, nagu «Musta mantliga mees» (1886), «Teravad nooled» (1885), «Kuhu päike ei paista» (1888) või «Röövitud tii-vad» (1892). Niisiis võis sajandi viimasesse kümnendisse astudes täheldada eesti proosakirjanduse tunduvat muutu-mist. 60—70-ndate aastate kirjeldavate, publitsistlike ja olukirjelduslike elementidega sündmusvaeste jutustuste ja juttude asemel olid hakanud domineerima põnevad, sündmusrikkad ja keeruka intriigiarendusega jutustused ja romaanid.

Ja nõnda ka Jakob Mändmets, kes nii Saaremaal kui ka hiljem mandril koolmeistriametis jälgis eestikeelset uudis-kirjandust ja vähe puutus kokku teiste rahvaste klassi-kaga, nakatus sellisest põnevusetaotlusest. Ta hakkas liht-sate külajuttude asemel kirjutama samuti põnevaid jutus-tusi nii mineviku- (kui ka olevikuainetel. Säilinud käsi-kirjalised materjalid lubavad arvata, et kirjutamisajalt varasemad on ajalooliste teoste katsed.

Juba Mändmetsa 1890/91. aasta kaustikus leidub üks värsslugu, kus on püütud kujutada muistset lahingut. Edasi on jätkanud Mändmets ajalooainelisi katsetusi proo-sas, nagu tunnistavad paar poolelijäänud jutustust, kus on püütud kujutada muistseid võistlusi. Tõsise sammu edasi neist Saali stiilis põnevusetaotlustest astub Mändmets ainuke lõpuleviidud ajalooline jutustus «Tulesse», kus võib tähele panna juba rohkem Jaak Järve jutustuste ees-kujuks võtmist ja kus Saali keeruka sündmustiku asemel on taotletud tegelaste psühholoogilist väljajoonistamist. «Tulesse», mille noor kirjanik oli müünud 64 rubla ja 25 priieksemplari eest kirjastaja G. Pihlakale, ilmus 256-leheküljelise raamatuna 1901. a. Siin on Mändmets uurinud juba mõnel määral ajalugu ja jutustuse aluseks võtnud kindla ajaloolise lõigu — ajavahemiku 1600—1640, kui eesti talurahvas kannatas rängalt sõdade ja nälja tõttu.

Pidades nähtavasti mitmekülgse eepilise pildi maalimist kujutatavast ajajärgust endale üle jõu käivaks, on Mändmets püüdnud jutustuse fookusesse haarata peamiselt üht küsimust, valitseva klassi ideoloogia — ristiusu — võitlust talupoegade rahvauskumustega. Kuigi autor on oma teemaks valinud nõidade ja nõiaprotsesside küsimuse, pole ta taotlenud lugeja meeli tumestada müstikaga. Kirjaniku kavatsus on olnud täiesti progressiivne: ta on eesmärgiks seadnud mõisnike alatute võitlusviiside paljastamise. Nii kirjutab ta jutustuse eessõnas: «Süütuid inimesi piinati ja põletati nõiduses kahtlustatuna tolleaegsetes kohtutes. Nagu säilinud protokollidest selgub, kasutasid mõisnikud ja papid nõiaprotsesse ka selleks, et hävitada talupoegi, kes hakkasid nendele või nende käsitutele ühel või teisel viisil vastu.»¹⁹ Kuid kahjuks ei suuda ta siiski eriti usutavat ega tihedat pilti luua kujutatavast ajast, kaldudes põnevuse taotlemiseks esiplaanile tõstma armastusintriige ja põgenemiste-tagajamiste situatsioone, kuigi Mändmetsa kujutusviis on mõneti realistlikum ja vähem kirju kui Saalil. Tegelasujud jäävad nõrgalt väljajoonistatuteks ja nende vahekorrad psühholoogiliselt valesti valgustatuiks või põhjendamatuiks ning kogu teos ei pääse mõjule, jäädes vaid keskpäraseks katsetuseks ajaloo-ainete kasutamise valdkonnas.

Et Mändmetsa «Tulesse», mille kallal autor polnud nähtavasti vähe vaeva näinud, ei leidnud avalikkuses tähelepanu, selle põhjuseks oli suurelt osalt ka tema hilinemine. Uue sajandi alguseks oli romantiliste ajalooliste jutustuste aeg möödunud ning võidule pääsenud kriitiline realism tumestas hiliste romantiliste tähtede vilkeid. Ajaloo-ainete käsitlemine nõudis nüüd hoopis asjalikumat lähenemist ning teaduslikku süvenemist ja selliseid uue ajajärgu nõudeid suutis rahuldada eeskätt Eduard Vilde oma ajaloolise triloogiaga.

«Tulesse» kirjutamise järel loobus Mändmets küll ajaloolisest ainevallast, kuid mitte seiklusromantikast, hakates looma olevikuainelisi põnevus- ja kriminaaljutte. On viidatud ameerika detektiivromaanide autori A. K. Greeni (1846—1935) arvatavatele mõjudele, kellelt sajandivahtusel ilmusid eesti keelde tõlgituna «Peidetud patud», «Elu saladused» ja teisi taolisi põnevusjutte. Osa neist kirjastas pealegi sama Ploompuu, kes saatis turule ka Mänd-

¹⁹ J. M ä n d m e t s, Tulesse, Tallinn 1901, lk. 3.

metsa põnevasisulised teosed «Salasüüdlane» (1900) ja «Rasked patud» (1901). Kuid peale ühesuguste pealkirjade ei ole siiski võimalik leida otsest seost Mändmetsa ja Greeni tööde vahel, kuna mõlemate nii käsitluslaad kui ka ainevald on hoopiski erinev. Ennem on Mändmetsale hoopis lähedasem noore Vilde käsitlusviis, kuigi ka välismaisel kriminaalromaanil ja põnevusjutul võib omajagu mõju olla.

Kuigi M. J. Eisen «Eesti Postimehe» Öhtustes Kõnedes» juba pärast «Salasüüdlase» ilmumist mõistis hukka noore kirjaniku asumise «algupäraliste kaelakohturomaanide» kirjutamisele, jätkas Mändmets soodsaid trükkimisvõimalusi kasutades kõrvuti oma uute realistlike töödega varem kirjutatud romantiliste põnevusjuttude väljaandmist.

Nii ilmus 1900. a. lõpul ja 1901. a. algul «Postimehe» joone all linnamiljööös etenduv, pörutavatest hingeelulistest konfliktidest küllastatud, kuid psühholoogiliselt võlts jutustus «Kooliõed» ja 1901. a. teisel poolel eri raamatuna 250-leheküljeline ja ka muidu romaani tunnustele lähenev teos «Rasked patud». Viimane tähistab aga juba ka Mändmetsa ülesaamist põnevuse taotlemisest ja siirdumist realistlikumale kujutamiseviisile. Kui raamat algab kriminaalses ja roimarlike kirdede õhkkonnas, siis lõpp esitab hoopis asjalikuma ja tõetruuma pildi külaelust. Teose sisulise ja stiililise ebaühtluse põhjuseks on asjaolu, et raamatu algus on kirjutatud rida aastaid varem (Kirjandusmuuseumis leidub pealkirja «Kuju» kandev poolik variant), kuna teos on nähtavasti lõpule viidud alles tema ilmumise eel. Raamatu lõpupoolel maalib kirjanik üksikasjalise pildi lahkusuliste liikumisest Põhja-Eestis, mis on küll teose üldise kompositsiooniga nõrgalt seotud, kuid moodustab raamatu kõige hinnatavama osa. «Rasketes pattudes» annab Mändmets mitu aastat enne Ed. Vilde romaani «Prohvet Maltsvet» küllaltki värvika ja usutava kujutuse lahkusuliste liikumisest, milles omapärasel vormis avaldus talurahva klassivõitlus balti mõisnike ja pastorate vastu. Siin on Mändmetsal õnnestunud joonistada terve rida ilmekaid pilte (lahkusuliste koosoleku kujutus, Väljaku peremehe jääaugus ümberristimise kavatsus ja sellest loobumine, Nõmmiku Leonhardi katse palvevenna maski all võrgutada noort tüdrukut), mis näitavad kirjaniku jutustamisoskuse arengut ja jõudmist realistliku kujutuslaadini.

Niisiis umbes kümmekonna aasta pikkune katsetuste periood ei suuda veel anda kuigi palju kirjanduslikult väärtuslikku. Siin noor ja väljakujunemata kirjanik proovib sammuda mitmes sihis, kuid ilma küllaldase kirjandusliku maitseta ja väheste elukogemustega taotleb ta luua peamiselt pinnalisi seiklusjutte. Mändmetsa selleaegsed jutud ja jutustused jätavad tihti konstrueerituse mulje ning tema tegelaste karakteristika ja käitumise motiveering on psühholoogiliselt ebausutavad. Selle ettevalmistava ajajärgu peamiseks saavutuseks on kirjaniku jutustamis- oskuse väljaarenemine ja jõudmine trükisõnna.

III

Möödunud sajandi viimase kümnendi teine pool tähistab kriitilise realismi sünni ja esimesi võite eesti kirjanduses. Seni peamiselt põnevusromaane ja naljajutte kirjutanud Eduard Vilde loob sellised kriitilise realismi tähtteosed, nagu «Külmale maale» (1896) ja «Raudsed käed» (1898), sajandivahetusel avaldab raevukad «Paised» Ernst Sär-gava.

Sellest võimsast realismilainest ei jää puudutamata ka Jakob Mändmets, kes 1900. aastal avaldab pealkirja all «Koduküla vainult» kolm äsja «Postimehes» ilmunud realistlikku novelli, millistest «Juhisaare kirikukellamees» võitis üldise tunnustuse ja tõi Mändmetsale kirjanikunime.

Mändmetsa ja Sär-gava kirjanikuks kujunemises on mõn-dagi sarnast. Mõlemad nad on suurtest keskustest eemal sündinud ja üles kasvanud, kusjuures nende vanuse vahe on ainult kolm aastat. Samuti asusid mõlemad varakult koolmeistrina vaevarikale rahvavalgustaja teele — Sär-gava 15-aastaselt isa asendajana Vändras, Mändmets 17-aastaselt juba iseseisvana Kärlas. Edaspidine tee on aga Sär-gavale mitmeti soodsam, kuna see viib teda mitmetesse Eesti keskustesse. Mändmetsa noorpõlv möödus aga maha-jäänud maanurkades. 1902. aasta sügisel on nad Kose kihelkonnas aga lähedased naabrid — Sär-gava Uuemõisas, Mändmets Orul. Kuigi Mändmetsa lahkumise tõttu 1903. a. algul see naabus kestis lühikest aega, pole võimatu, et need kaks koolmeistrist kirjanikku siin ka kokku puutu-sid. Ühesugune on ka nende kirjandusliku tee algus. Sär-

gavagi on algul eesti ajalooliste jutustuste mõjul tundnud huvi ajalooliste ainete vastu, kuigi see leidis väljenduse ainult Bulweri «Pomeji viimsete päevade» tõlkimises. Samuti on Särgava esimesed algupärased teosed «Ei iialgi!» ja «Õnnetu õnnelik» romantilises stiilis katsetused nagu Mändmetsalgi. Sajandi vahetuseks kujunevad mõlemad kriitilisteks realistideks, ent siitpeale selgub ka nende erinevus. Kui Särgava esineb kirgliku süüdistajana ühiskonna vastu ja mõistab oma tegelaste üle halastamatult kohut, siis tingituna hoopis loiumast kirjanikutemperamentist ja maailmavaatelisest väljakujunematuses on Mändmets rohkem kõrvaltvaataja suhtumisega kirjeldaja ning aktuaalsete probleemide lahendamise asemel armastab ta rohkem kujutada minevikku vajuvat küla tema omapäraste tavade ja kommetega. Selles mõttes on Mändmetsa teosed lähedasemad August Kitzbergi külajuttudele, kuigi saarlasest koolmeistril puudub Mulgimaa vallakirjutaja tore huumor.

1905. aasta revolutsiooni eelne ajajärk aga nõudis ka kirjanuselt suurte ühiskondlike vastuolude lahendamisest osavõttu ja seetõttu võitsid laia populaarsuse just need kirjanikud, kes ei kartnud lahata otsustavalt sotsiaalseid paiseid ning käsitleda elu poolt tõstetud teravaid probleeme. Ja nii hakatakse Särgavat siduma ja kõrvutama Eduard Vildega, kuna Mändmets, hoolimata oma kirjanuslikest eeldustest, langeb teisejärguliste autorite hulka.

«Juhisaare kiriku kellamees», kus noor Mändmets joonistas esmakordselt välja ühiskondliku ebaõigluse vastu protestija kuju, on kahtlemata oluliseks tähiseks Mändmetsa loomingulisel teel. Ka Särgavale pole Mändmetsa teoses üleskerkinud probleem olnud võõras ja ta on seda puudutanud novelli «Issanda kiituseks» algul, kus on näidatud pastor Theeri mahhinatsioon oma väimehe Stolbeni paigutamiseks kirikuõpetaja kohale, ent Särgava on pidanud küsimust vähemoluliseks ning jätnud ta kõrvalmotiivi ossa.

Nimelt kujutab Mändmets oma «Juhisaare kiriku kellamehes» rahutusi talurahva hulgas, mida sünnitas patronaadiõiguse tarvitamine kirikuõpetajate valimise puhul. Asi seisis selles, et möödunud sajandi lõpul talupojad eelistasid eesti soost pastoreid, kes oskasid nende emakeeles ladusalt jutlustada, kuna mõisnikud, kasutades oma mõju kiriku eestseisusena ja patronaadiõigust, surusid läbi neile

rohkem meeldivamad saksa mõisnike ja pastorite võsud. Konkreetset materjali Mändmetsale tema jutustuse kirjutamiseks pakkus Kärla kirikuõpetaja kohe pärast arenenud võitlus J. Kergi ametisse astumise ajal.

«Juhisaare kiriku kellamehes» esitab Mändmets meile kujukalt joonistatud kohusetruu kellamehe Tõnu (novelli viimases, pealkirja «Uus õpetaja» kandvas redaktsioonis on ta nimeks Toomas) ja vana pastori, keda koguduses hoiab püsti veel tema kõrgest east lugupidamine. Uueks pastoriks on ta poeg, keda ei võeta vastu. Rahvas otsustab uut õpetajat kirikusse mitte lasta. Kirikuõpetajale truuks jäänud osa vöormündrite abiga pääseb noor pastor siiski külanaiate küüsisst ja jõuab kirikukantslisse. Kohusetruudusest hoolimata on Tõnu otsustanud oma 25 aasta ameti-juubelipäeval kelli mitte helistada, et olla solidaarne külarahvaga. Kui aga tema asemele palgatud sakste käsilane tahab teda väevõimuga tõrjuda oma kohalt ja kelli helistada, lööb ta uuele kellamehele kõieotsaga pähe, nii et see kirikutornist õnnetult alla kukub ja surma saab. Sündmusest jahmununa hakkab Tõnu metsikult kelli helistama, põgenedes seejärel kirikust. Meelt heites joob ta end purju ja uitab õõni metsas, kus kukub sügavasse veekraavi ning upub seal. Viimases redaktsioonis, s. o. «Uues õpetajas», kus teost, eriti selle psühholoogilist külge on tunduvalt viimistletud, on see juhuslik, pooleldi uskumatu surma-saamine asendatud sündmuste käigust märksa veenvamalt järgneva enesetapuga.

Mändmetsa iseloomustab siin hea rahvaelu tundmine, lihtinimese hingeelu peen mõistmine ja kaasakiskuv jutustamisviis. Konflikti arendamine kui ka otsustav kokkupõrge on teostatud paraja pingega ning veenvalt. Peale Tõnu ja patriarhaalse saksa soost pastori on muutunud elavateks inimesteks novelli lehekülgedel ka oma õiguste eest vastuhakuvimmas küdevad lihtsad talupojad. Kirjanik on kujutanud ainult mõne talutaadi iseloomulikku liigutust ja juba tundub see külamees vana tuttavana. Õnnestunult on edasi antud vana kellamehe Tõnu rahutus ja sisemine võitlus otsustaval pühapäeva hommikul, kui ta, üle saades oma kohusetruudusest, otsustab seista rahva poolel.

Novellis «Nina rannalt», mis hilisemates väljaannetes kannab pealkirja «Lainete laul», kujutab kirjanik Saaremaa randlaste elu ja on hästi tabanud rannaküla kolo-

riiti. See on patriarhaalne küla, kus elatakse karmilt, töökalt ja lihtsalt. Ainsaks lõbustuskohaks on siin kõrts, kuhu pillatakse saagipäevadel saadud rahad, et üürikese joobumuse järel jälle edasi vihelda. Sellest kultuurivaese ja mahajäetud maanurga kitsusest väljapääsemise igatsuse kehatuseks on poisike Tõnis («Lainete laulus» kannab ta nime Enn), kelles päevade kaupa lainete laulu kuulates on hakanud avalduma muusikaanne, mis nüüd esimest korda rändmoosekantide poolt esitatud «töelist» muusikat kuulates kasvab äravõitmatuks sooviks ka ise nii mängima õppida. Ja kuna selle teostamiseks pole muud reaalsel võimalust, siis otsustab ta põgeneda koos naaberranda siirdunud pillimeestega. Sellest hoiab teda tagasi hoolitseja vanaisa, kes korraldab tütrepoja põgenemise järelekaalutumat, andes edu tagamiseks talle kaasa kirja Kõrgesaare renthärrale sooviga, et viimane tasuks vanaisa poolt kord talle tehtud heateo eest nüüd heategija lapselapsele. Selle problemaatilise, võiks öelda naiivse abinõu tõhususest ei saa me aga midagi teada, sest Tõnis hukub teel Kõrgesaarde järsku tormiseks muutunud merel ja tema surmas end süüdlaseks pidav vanaisa heidab hinge hommikul kaldale uhutud tütrepoja laiba juures.

Hiljem on autor novelli ümber töötanud ning viimases redaktsioonis lastakse Ennuks ümbernimetatud peategelase surma ainult aimata ning tema hukkumine on saanud õieti sümboolse tähenduse. Kirjanik on sellega tahtnud väljendada, et pole väljapääsu neist kitsastest tingimustest, et kõikjal ümbritseb meri, mis neelab siit lahkuda püüdjaid. Kui Mändmetsa nooruki hingesugulane Kukulinna Villu pidi ohkama «Kui seda metsa ees ei oleks!», siis Nina rannal tõkestab sümboolselt igatsuste täitumist karm meri.

Jutukogumiku «Koduküla vainult» avapala «Peidetud pärandus» pakub vähem huvi, kuigi ka siin ei puudu oma sotsiaalne noot. Nimelt näitab kirjanik, kuidas kapitalistlikule arenguteele suunduv asulas rahavõim hakkab mürgitama perekondlikke suhteid: isalt talu pärinud vara-ahne poeg tõrjub vanemad sauna ning tahab pärandusest ilma jätta oma venda.

Peale novellikogude ilmus sajandi esimestel aastatel hulk Mändmetsa jutte ajalehtede veergudel, mitmesugustes albumites ja koguteostes. Enamasti on need jäänud vähenõudlikeks «pühapäeva vahelugemisteks» ning ei

näita edasiminekut saavutatud tasemest. Mõnedki neist (näiteks «Aated ja vaated», «Imelik mees»²⁰) laiendavad kirjaniku ainevalda ning on oma ideeliselt kavatsuselt huvitavad, kuid jätavad osalt konstrueerituse mulje. Kuigi on näha kirjaniku püüet rakendada inimesi ja nende saatusi reaalelu raamidesse, tuttavasse Saaremaa või Läänemaa miljöösse ning silma hakkab mõnigi hästi kirjeldatud maastikupilt või rahvapärane dialoog, ei ole autoril õnnestunud jutte ühtses asjalik-realistlikus plaanis lõpule viia, vaid mõnelgi korral on ta haaranud melodramaatiliste efektide järele.

Tubli sammu edasi inimeste ja külaelu realistlikul kujutamisel astub Mändmets 1901. a. «Rahvalehes» ilmunud novelliga «Tõlbi Tõnu mesinädalad» (hiljem pealkirjaga «Mesinädalad»), mis oma humoristliku laadi ja ilmekate detailide tähelepanemisega meenutab Tammsaare «Mäetaguse vanu» või Anna Haava «Väikesi pilte Eestist». Siin jutustatakse muhedal viisil ühe elupõlise vanapoiisi, laisavõitu popsi koomilist naisevõtmislugu. Peategelase Tõnu paariminekuale ähvardab peatselt järgneda lahutus, sest naisemehepõlvest hoolimata jätkab Tõnu joomist. Kirikumõisa lahutuseleminekul, komberdades üle kevadise jää, kukub aga abielupaar külma vette ja pöördub koju tagasi, et elada edaspidi hoopis rahulikumas abielus kui mesinädalail.

See igapäevane lugu on jutustatud sobiva lihtsusega värskes ja lopsakas rahvakeeles, mõjudes just selle tõttu kunstipärasena. Inimesed ja nende saatused kasvavad orgaaniliselt välja ümbritsevaist oludest ja on kujutatud suure tõetruudusega ning ilmekalt karakteriseeritud. Samuti pole selle jutu lahenduses midagi konstrueeritud nagu paljudes teistes Mändmetsa noorpõlve töödes, vaid see lõpeb igati usutava novellipärase puändiga.

Suure populaarsuse on võitnud hea olustikutundmisega kirjutatud laast «Uus lamp», mis on tuntud hilisema pealkirjaga «Kui valgus tuli». Selle Mändmetsa noorpõlvkodus sündinud loo on kirjanik jutustanud suure kaasakiskuvusega, andes väikesele elujuhtumile suure tähenduse. Lambitule süütamist nõrgises rehetares on Mändmets näinud kui pirrutulepoesia allajäämist metsatagusesse

---

²⁰ Hilisemates redaktsioonides on nende pealkirjad vastavalt «Aated ja ained» ning «Raha».

külla tungivale linnakultuurile. See pole lihtsalt mälestuskülluke kodust, vaid üks lüli uue ja vana vahelisest võitlusest, tehnika ja kultuuri võidust naturaalse elulaadi ja pimeduse üle. Nagu ikka ei anna vana teed uuele vastupanna, nii ka uus lamp tekitab talus vastaseid ja pooldajaid, kuigi ta võit on möödapääsematu.

See sündmus tähistab õieti selle ainevalla hääbumise algust, mis on toitnud Mändmetsa talenti. «Peeruvalgelt valmisid need kodukäijate, pisuhändade ja tontide lood. Peened taimed ei saanud idanema pääseda nõekorraga kaetud hinges, ja kui meie luules on palju niisugust võigast nagu pimedas keldris kasvanud pikk, kahvatu kartuli-idu, siis on see muidugi peeruvalguse vili. Peeruvalgus täitis tuba hämarusega, ja et uinuvat hinge veidi virgutada, siis pidi räägitav lugu hoolimatult raudse käega kinni võtma ara hinge ja kurjategijana otsekohe ähvardama ta elu. Peenendatud tundmuste ärevus ei ulatunud nende hingedesse, kes istusid peeruvalgelt.»²¹ Niisuguseid üldistusi on Mändmets ise hiljem oma laastu sissejuhatuses teinud, muutes pirrutule rahvaluule sümboliks ja kujutades petrooleumivalguse võitu kui kirjanduse astumist rahvaluule asemele. Sellest pirrutulepoeesiast nagu üldse vanast patriarhaalsest Saaremaast on autoril kahju, kuid ta mõistab arengu dialektikat ning pideva edasimineku paratamatust ja vajadust. «Aga siiski veel ei ole sellest kaugeltki küll. Ikka veel oodatakse uut valgust, mille leek suurem oleks, mille valgus heledam, sest ka praegustel lampidel on küllalt nõge.»²² Selliste sõnadega lõpeb Mändmetsa laast viimases redaktsioonis, väljendades tema ellusuhtumist. Ja üks ole temagi jõudumööda olnud võitleja heledama valguse eest ning selleks kritiseerinud olemasolevate «lampide» nõge.

1902. aastal avaldas Mändmets seitse lühijuttu koguna «Pilpad».

Nagu autor ise tähendab, on «Pilpad» vähenõudlikud palad, kuid enamik neist köidab oma lihtsuse ja realismiga. Nagu eeltoodust nähtub, on Mändmets nüüd juba realismi taotlenudki, püüdes «midagi elu küljest lahti lüüa». Kuid pilbastega on Mändmets ühte kimpu sidunud ka juhuslikke pinnukesi, mis oma abitusega näivad päri-

²¹ J. Mändmets, Teosed I, lk 270.

²² Sealsamas, lk. 273.

nevat «oma õuest» ja «õitsiliste juttude» ajast. Kogumiku parimateks juttudeks on «Lubjapõletaja» ja «Sündinud lugu», mis oma ilmeka kujutuse ja tugeva ühiskonna-kriitikaga kuuluvad Mändmetsa parimate novellide hulka.

Mändmetsal on annet ilmekate portreede loomiseks lihtsatest inimestest. Juba «Oma õuest» leidsime Lahjavere tumma meeldejäeva kirjelduse, nüüd on ta «Lubjapõletaja» loonud õnnestunud vana töömehe kuju. Jutu peategelane Toomas on üle kolmveerand sajandi mõisat orjand, sellest poolsada aastat raskes lubjapõletaja-ametis, kuid nüüd jõuetu raugana pole tal kuhugi oma pead toetada ega midagi hamba alla panna. Väljakihutatuna mujalt, süvendab ta mõisa hobustekoplis elamiseks vana määrauru, kuid sellegi eest nõuab mõis talt päevade tegemist. Ja nii see 87-aastane vanamees koperdabki koos teistega mõisa kartuliväljal, aga kui ta on juhtunud nälja kustutamiseks võtma endale põllult mõne kartuli, kihutab kubjas ta sealtki päevi arvestamata minema. Konutades söömata oma külmas urus, meenub talle nii tuttav lubjahju leegi ja soojuse võlu, mida otsima ta komberdabki siis pimedas öös ja kukub purdelt sügavasse kraavi, kus upub.

Me tajume siin kirjaniku sooja kaasaelamist töötavale inimesele ja ekspluateerijate hukkamõistu. Oma järjekindla katete maharebimisega elu varjupoolelt on Mändmetsa «Lubjapõletaja» lähedane Särgava «Paisetele».

«Sündinud loos» (hiljem pealkirjaga «Kraavikaevaja») puudutab kirjanik valusat probleemi saarlaste elust. Emake Saaremaa peab viljatu maapinna tõttu suveks saatma oma pojad orjusse «suurele maale»: küll hoonete tellinguile, küll ehituste mullatöödele, küll mõisnike ja hallparunite rabadesse kraave kaevama. Saarlastest kraavihallide elust maalib autor otse sunnitöölise eluga võrduva pildi. Üks kraavikaevajatest, Andrus, ei suuda seda elu enam välja kannatada ja hakkab ettevõtjalt nõudma paremaid elu- ja töötingimusi, kuid kihutatakse selle protesti pärast töölt minema. Organiseerimata, ebateadlikud kaaslased, värisedes oma töökoha pärast, ei katsugi seltsimehe eest välja astuda ja Andrus kaob üksi öhe. Ta tuleb tagasi alles hilissügisel, olles vahepeal mingisuguse «kerge teenistusega» jõukaks läinud. Kuid oskamata oma elu rööpasse seada ja suutmata koormatud südametunnistust rahustada, poob ta enda üles.

«Kubjas torkis kepiga. Eks saanud igäiks aru, et Toomal on püksisääres kartulid.

O. Kangilaski illustratsioon jutustusele «Lubjapõletaja».

Seega näitab Mändmets oma vähenõudlikus jutus nagu Vilde oma romaanis «Külmale maale» kehvikute kurjale teele sattumise sotsiaalseid põhjusi. Väheste lakooniliste

lausetega on Mändmets visandanud julma ekspluateerimise pildi ja näitab, et möödunud sajandi viimasel veerandil maaproletariaat ei suutnud ega osanud organiseerida veel üldisemat võitlust ekspluateerijate vastu, mistõttu üksikud protestijad osutusid isoleerituiks ja pidid hukuma.

Uudset ainevalda Mändmetsa loomingus näitavad «Pilbastes» leiduvad jutud «Sugulaste seas» ja «Pulmad», mis kujutavad agulimiljööd ja paljastavad siin esilekerkivat väikekodanlust. Nii näidatakse jutus «Sugulaste seas» oma äritehingutega üksteise ees kelkivaid agulitõusikuid, kellega ei leia ühist keelt väimehena nende sugulaseks saanud vabriku kojamees. Jutu lõpul viimane lahkub teda ümbritsevast väiklasest ja umbsest väikekodanlaste ringist.

Sellised jutud tähendavad tõsist edusammu Mändmetsa loomingus. Kirjanik on loobunud ebaharilike sündmuste ja näitavate hingeeluliste konfliktide väljamõtlemisest ning asunud teravamalt elu jälgima, leides, et just elunähtuste ilustamata ja tõetruu kujutamine on mõjuvate kunstiteoste loomise aluseks. Sellepärast kirjanik ei esita meile enam «salasüüdlasi» ja «raskeid patte», vaid jutustab «sündinud lugusid». Kuid eriti tähtis on see, et Mändmetsa «Pilbastes» esitatud «sündinud loodki» on hoopis mõtlema panevamad ta esimestest realistlikult jutustatud lugudest. Kui näiteks «Aated ja vaated» või «Tõlbi Tõnu mesinädalad» kujutasid endast veel lihtsaid inimlikke «sidemeid ja sõlmi», abiellumist ning abielu tülisid ja karisid, siis «Lubjapõletaja» ja «Sündinud lugu» näitavad, et elu on hoopis teravamate konfliktidega, et esmajärgulise tähtsusega ei ole alati meheleminek või naisevõtt, vaid tükikese leiva ja peavarju küsimus. Mändmetsa uued teosed suudavad sügavamale ellu tungida, näidata inimeste sotsiaalseid «sidemeid ja sõlmi» ning paljastada kurnamisühiskonna teravaid vastuolusid, tähistades autori edasiminekut kriitilise realismi teel. Seda soodustas ajajärku iseloomustavate demokraatlike ideede üha laiem levik 1905. aasta eelses revolutsioonilises õhkkonnas, eeskuju andvatena ilmus aga järjest rohkem kriitilise realismi õnnestunud teoseid, eeskätt Vilde ja Särgava sulest.

1902. aastal ilmus Mändmetsalt eraldi raamatuna veel jutustus «Tõnt», mida autor on alapealkirjas nimetanud «tõsiseks kujutuseks eesti rahva elust». See on kirjaniku esimene pikem realistlik teos, siin maalitakse värvikas

pilt möödunud sajandi viimase veerandi Saaremaa külast. Mõndagi on siin nähtavasti ammutatud otseselt tõsielust: nii viitavad mõned maastikulised jooned ja külaelu kirjeldused Mändmetsa sünnikohale, nagu ka valla- ja koolimajade ehitamise ümber toimuvate võitluste kujutamiseks on inspiratsiooni pakkunud kirjaniku noorpõlves toimunud koolimaja ehitamine Paikülla.

Mändmetsa jutustuses kujutatud maanurk sipleb ebausu ja vaimupimeduse kütkeis, kuid seal hakkab arenema seoses talude päriseksostmisega ka küla kapitaliseerumise protsess. Mändmetsa poolt kujutatud külas näeme diferentseerumist: talude ostmisele on võinud asuda ainult üksikud, jutustuse peategelase Nõmmiku Peedu taolised suurte renditalude pidajad, kuna aga talupoegade enamik, rabeldes rahapuuduse ahelais, ei saa sellele mõeldagi, vaid hellitab naiivseid lootusi tasuta hingemaa saamisest. See oli tüüpiline olukord: vähese akumulatsiooni tõttu rentnike juures oli Põhja-Eestis 80-ndate aastate alguseks müüdnud vaid 16% taludest. Kuid autori peamine tähelepanu pole pööratud siiski sellele probleemile, vaid säärasel taustal on ta fookusesse võtnud jõukate talunike omavahealise kisklemise hiljuti loodud vallaomavalitsustes.

Nii satub jutustuses Piisa Hendrik, kes toetab valla poolitamise ja uue vallamaja ehitamise ettepanekut, naabri Nõmmiku Peedu viha alla, sest viimane oma vallakirjutajast sugulase taskuhuvisid kaitstes on uue valla moodustamise ägedaim vastane. Nii tekib Saaremaagi naabrimeeste vahel Vargamäe Andrese ja Pearu «rehnutipidamistele» sarnanev vaen, mis ulatub naabri aiast üle piiri kaarduvate õunapuude maharaiumisest kuni igasuguste «ärategemis»-kunsti relvade rakendamiseni. Viimasel alal on Mändmets täiesti kodus, esitades jutustuse teises pooles otse külarahva nõiakunsti entsüklopeedia.

Kirjanik on hästi esile toonud külas laiutava pimeduse ja sõgeduse, millest eeskätt tulenevadki tülid valla omavalitsuses. Nende suurekspaisumises ja pikaksvenimises etendab suurt osa ka jõukamates peremeestes pead tõstnud upsakus ja kangekaelsus, mis ei luba ilmselt rumalastki seisukohast taganemist. Nii sõditakse valla volikogus uue koolimaja ehitamise vastu, ja selle rumaluse leeri etteotsa asub isegi varem sümpaatse mulje jätnud Piisa Hendrik, sest koolimaja ehitamise algatajaks on tema vastane Nõmmiku Peet. Viimasele saabki vallatähtajaja ametis päheha-

kanud võimuhullustus saatuslikuks: mängides vallamajas väikest isevalitsejat ja püüdes ära teenida ülemuse kiitust, jätab ta talutööd unarusse ning tal tuleb võlgade tasumiseks omastatud vallaraha pärast minna vanglasse.

«Tont» näitab kirjaniku head rahvaelu tundmist ja jutustamisoskust, mis on tal võimaldanud luua terve rea kujukaid ja meeldejäävaid pilte (õllekeetmine, kuritegelik õunapuude maharaiumine, volimeeste koosoleku kirjeldus teose algul). Kuigi teoses leidub ka mõningaid puudusi, nagu mitu nõrgalt põhjendatud momenti (Hendriku loobumine vallavanema kohast, Peedu vihahoo tagajärgede ülepakkumine ta naise ja lapse surma näol), kuulub «Tont» Mändmetsa värvikamate teoste hulka. Mändmets on siin tunduvat edu saavutanud jutustuse ladususe ja ilmekuse suhtes, samuti on ta keel muutunud rahvalikumaks ja kujukamaks. Kuid kompositsiooniliselt jätab «Tont» tublisti soovida, näidates, et pikemate jutustuste ja romaanide loomine ei olnud Mändmetsale hästi jõukohane. «Tondis» on Mändmets intriigi arendamisel suutnud vastaspoolte võitlust muuta küll pingeliseks, kuid on seejuures sattunud mitmetesse loogilistesse ja psühholoogilistesse vastuoludesse. See on toonud kaasa ebajärjekindlust isegi tegelaste karakteristikasse, nii et jutustuse lõpul on lugejal raskusi positiivse leeri määramisel ja sellele kaasatundmisel.

1903. aastal andis Mändmets välja vaid väikese novellikogu «Talgud», kuhu on paigutatud neli juttu. Oma tasemelt ja ilmelt on «Talgud» sarnased «Pilbastega» ega näita edasiminekut saavutatud tasemelt.

«Talgute» kõige tähelepanuväärsemaks jutuks on niminovell, mis hiljem on ristitud «Külamehe auks». See on Mändmetsa loomingu uudne selle poolest, et siin kujutab kirjanik esmakordselt seniste passiivsete kannatajate ja argade protestijate asemel julget vastuhakkajat, kes ei karda oma õiguste ja väarikuse eest välja astuda. Autor jutustab, kuidas noor talupoiss Indrik satub talgutele järgneval tantsuõhtul külatüdrukku pärast tülli mõisahärraga ja lööb ägedushoos elumeheliku paruni surnuks. Vabadust üle kõige hindava noorukina ei lase ta end kinni võtta ja hukkub tema enda poolt põlema süüdatud mõisatallis. Peale sirgjoonelise noormehe kuju väärneb novell tähelepanu ka kujukalt joonistatud talgupildiga. Siin näitab autor seda, kuidas talupoegade ühistöö traditsioonilist vormi on oma huvides ekspluateerimise ühe liigina ära

hakanud kasutama kaval mõisnik, lastes talgute jaoks kuluva odava söögi-joogi ja mittemidagimaksva tantsukeerutuse eest tasuta ära teha palju tööd.

«Kuidas õigust otsitakse» («Kogutud teostes» pealkirjaga «Õiguse otsimisel») pole päris kompositsiooni-kindlaks novellikujunenud, vaid on jäänud laastu ja lühijutu vahemaale. Õiguse otsimise lugu pärineb Mändmetsa kodukülalt ja see motiiv esineb tema trükitud juttudes ja käsikirjades hiljemgi. Siin jutustab Mändmets neist raskustest, mida külale valmistab ümbritsev kroonumets, kust õel metsavaht ajab alatasa kinni talumeeste loomi, nõudes nende vabastamise eest ränka trahviraha.

IV

Sajandi algul ilmunud raamatutega oli Mändmets võitnud endale kirjanikunime, millel ajalehetoimetajate silmis oli suur külgetõmbejõud. Nii kutsuti Mändmets Oru koolmeistri kohalt Tallinnasse A. Perdi «Uue Aja» toimetusse. Tallinnasse kolis Mändmets 2. jaanuaril 1903, millise daatumiga algab ta surmani kestnud ajakirjanikupölv.

Linnaasumine ei jäänud muidugi mõjuta Mändmetsa maailmavaatelsele arengule, vaid see tähendas ta silmaringi olulist avardamist ning kirjandusliku eruditsiooni laienemist. Kuigi Mändmets oli aja jooksul vabanevad kihelkonnakoolis ja seminaris kasvatatud religioossetest vaadetest ning suutnud asjalikult kujutada ja paljastada nii ametliku kiriku palet («Tulesse», «Juhisaare kiriku kellamees») kui ka laikusuliste usumäratsusi («Rasked patud»), oli ta maailmavaade küllaltki arenemata. Tallinnas liberaalse ajalehe toimetuses sattus ta 1905. aasta eelsesse revolutsioonilise liikumise atmosfääri, hakkas ka ise poliitikamaailmas orienteeruma ning ajakirjanikuna poliitilisest elust osa võtma.

Talulapsena oli Mändmets küllalt näinud mõisniku kiskjapalet ja nii kujunenud igasuguste feodalismiavalduste vastaseks. Loomulik oli, et ta nüüd läks feodalismi igandite vastu ja kodanlik-demokraatlike vabaduste eest peetava võitlusega kaasa. 1905. aastal, kui ajakirjandust vaos hoidvad ohjad lõdvenesid, ilmus Mändmetsalt «Uues Ajas» rida teravaid mõisnikevastaseid ja pastoreid piitsutatavaid artikleid ja juhtkirju.

Kõige kokkuvõtlikumalt selguvad Mändmetsa toleae-gsed poliitilised vaated «Uues Ajas» ja «Rahva Lõbulehes» avaldatud artiklist «Poliitika erakonnad», kus ta püüdis vestetoonis anda ülevaadet eksisteerivatest poliitilistest parteidest, ilmutades seejuures oma suhtumist neisse. Satiirilisel, värvikate väljenditega iseloomustab Mändmets iga seltsi tagurlasi:

«Nemad tahaksid ilma kõik ühte karpi mahutada, mis nagu suur konservitoos oleks, kus miskit uudist ette ei tuleks. [— — —] Enamasti kõik meie maa mõisnikud, pastorid, inspektorid, kõiksugused muud ametnikud käivad selle erakonna hulka. Ka enamasti meie riigiametnikud kõigekõrgemast järgust saadik on meelelaadi poolest konservatiivid. Nad püüavad ühest hingest vana korda alal hoida. Ühe sõnaga: selle erakonna hulka käivad peasjalikult need inimesed, kellel siin ilmas mõnus elada ja kes vahete-vahel võivad oma paksu rasvast kõhtu ütlemata suure meeleheaga silitada.»²³

Kodanlike erakondade kapitalihuvide kohta teeb autor lõpuks asjaliku kokkuvõtte:

«Aga kõik need erakonnad seisavad ühiselt selle eest, et igaühel võib oma omandus olla, ehk igaüks võib omal nii suurt varandust pidada, nagu ta seda omale on suutnud korjata. Ükskõik, mis moodi ta teatava varanduse pere-meheks on saanud, kõik, mis ta oma on, seda võib ta omal ka pidada.»²⁴

Kuid sellega ka Mändmetsa teadlikkus piirdub. Ta ei suuda aru saada sotsiaaldemokraatlikust parteist kui kõige revolutsioonilisemast jõust, vaid arvab revolutsiooni eesotsas seisvat esseere, väites, et viimased pidavat kukutama vana korra, kuna sotsiaaldemokraadid piirduvat rahuliku võitlusega.

Alles hiljuti maalt linna siirdunud koolmeistri sellistes arusaamades polnud küll midagi imestamisväärset. Kuna tal polnud kokkupuuteid töölisklassiga, siis jäi talle arusaamatuks ka bolševike partei võitlus ja taktika, mille eesmärgiks oli proletariaadi diktatuuri kehtestamine.

Et Mändmets ei saanud aru töölisliikumisest ja jäi oma maailmavaatelises arengus kaugele maha näiteks Eduard

---

²³ J. Mändmets, Politika erakonnad, Rahva Lõbuleht 1905, lk. 760.

²⁴ Sealsamas, lk. 761.

J. Mändmets perekonnaga (pojad Hugo ja Heino) 1900. a.

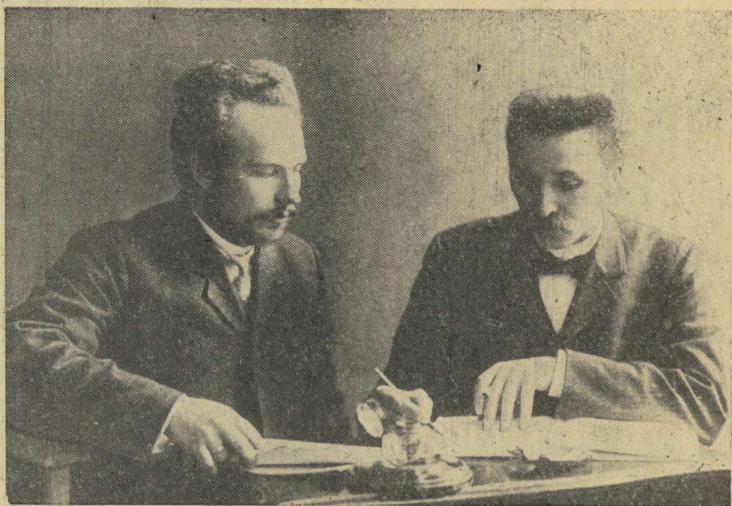
Kirjandusmuuseumi kogudest.

Vildest, selles etendas peale kirjaniku enda alalhoidliku meelelaadi otsustavat osa keskkond, kuhu ta Tallinna asudes sattus.

Trükikoja omanik Andres Perdi poolt 1901. aastal M. Neumannilt ostetud ja reformitud «Uus Aeg» oli poliitilises võitluses võrdlemisi tagasihoidlik ja ilma kindlama platvormita. Ka tema toimetuses polnud silmapaistvaid kirjanikke ega revolutsioonilisi tegelasi, nagu tolle aja Tallinna juhtiva päevalehe «Teataja» juures, kus töötasid 1905. a. revolutsiooni eel Eduard Vilde ja Anton Hansen Tammsaare ning proletaarsed kirjanikud Otto Münther ja Hans Pöögelmann. Radikaalse suuna hoidmise asemel pidas «Uue Aja» väljaandja A. Pert silmas majanduslikku kasu ning seepärast tõrjus tagasi teravamaid väljaastumisi, tundes hirmu ajalehe saatuse pärast. Selle kohta kirjutab kaasaeglane Peeter Grünfeldt oma memuaarides järgmist:

«Peale selle oli A. Pert, kes lehe kinnipanemist kui tuld kartis, vali kodune tsensor, kes juhtkirjadest tihti kõige

Jakob Mändmets ja Peeter Grünfeldt «Päevalehe» toimetuses.

Kirjandusmuuseumi kogudest.

paremad kohad maha tõmbas, palad, mis tema arust näisid olevat kardetavad.»²⁵

1905. aasta lõpuni läkski A. Perdil korda «Uut Aega» tõsisemate repressioonide eest hoida, kuid Tartu aulakongressi otsuste avaldamise pärast suleti koos rea teiste ajalehtedega «Uus Aeg» ikkagi. Ent A. Perdil õnnestus ajakirjanik Peeter Grünfeldtilt omandada äsjahangitud leheluba ja veel 1905. a. lõpp-päevadel pani ta käima uue ajalehe — «Päevalehe», mille toimetusse koos teiste endise «Uue Aja» toimetuse liikmetega sattus automaatselt ka Jakob Mändmets. «Päevalehe» juurde kutsus A. Pert vastutavaks toimetajaks P. Grünfeldti, kes oli sellel kohal kuni «Päevalehe» müümiseni Tallinna Eesti Kirjastuse Ühisusele 1908. aastal.

Selline andetu ja konservatiivne kirjamees, nagu seda oli Peeter Grünfeldt, kes ujutas kirjandusturu üle oma armetute algupäraste ja tõkeliste ajaviiteraamatutega, ei avaldanud otsese ülemusena muidugi Mändmetsale soodsat mõju. Ühiskondlikke probleeme lahendavate teoste asemel

²⁵ P. Grünfeldt, Minevikku jälgimas, Tallinn 1923, lk. 78.

suunas ta Mändmetsa kirjutama «Päevalehele» ja tema satelliitväljaannetele tühiseid ajaviitejutte.

Nagu varem «Uue Aja» nii ka «Päevalehe» toimetuses polnud progressiivseid kirjanikke ega revolutsioonilisi tegelasi, siin töötasid üsnagi keskpärased ajakirjanikud.

Ei saanud pealinna asunud koolmeistrist tõelist, julgelt rahva südamelähedasemate ideede eest võitlevat kirjanikku, vaid ikka enam ja enam said paberile pandud read kuivaks igapäevaseks leivaks ning kirjandusareenil kaasakõnelevate raamatute asemel koltusid ta sulesünnitused üha sagedamini nimetutena või ainult kaastöötajatele tuntud initsiaalide all ajalehe veergudel. Kui koolmeistriamet jättis suviti rohkem vaba aega luulekujude teenimiseks, siis toimetuselaud nõudis rakkes olekut aasta ringi, andes hingetõmbamiseks üsna ahtakese puhkeaja. Toimetuste väikese koosseisu ja väliskaastöölise nappuse tõttu oli ajalehe juures tööd rohkesti. «A. Pert nõudis iga päev kaks juhtkirja, millest meie Mändmetsaga pea iga päev kumbki ühe kirjutasime, nii et lõpuks enda nii ütelda juba tühjaks olime kirjutanud,»²⁶ tunnistab P. Grünfeldt. Seetõttu oli küllalt põhjust tunda muret Mändmetsa kirjanikusaatuse üle August Kitzbergil, kui ta Mändmetsast 1907. a. kirjutas, et «temalt tohiks ilukirjanduse põllul veel parematki loota, kui — ajakirjanduse Molok teda ära neelamas ei oleks. Kirjanik, kes toimetuse laua tüütava töö külge naelutatud, imetakse peagi välja ja läheb kirjandusele kaduma.»²⁷

Muidugi kihutasid Mändmetsa taga rohkem ridu tegema ja kunstist vähem hoolima ka perekonna suurenemise tõttu kasvanud rahamured. Tallinna perioodi kohta on ta ise hiljem märkinud, et «sest ajast saadik on mind alatine töö taga ajanud — töö lihtsalt ülespidamise mõttes».²⁸ Kuigi ajakirjanikuamet ei suutnud surmata ta kirjanduslikku kutsumust, muutus Mändmetsa juttude ilmumine siiski märksa harvemaks, raamatute avaldamine reaks aastateks peaaegu lakkas. «Kui ajalehe tööst mahti olen saanud, siis on vahest himu tulnud veidi ilukirjanduse põllul teetseada,»²⁹ on Mändmets ise oma ajakirjanikuaastate iseloomustamiseks öelnud.

²⁶ P. Grünfeldt, Minevikku jälgimas, lk. 78.

²⁷ «Postimehe» album 1857—1907, Tartu 1908, lk. 207.

²⁸ J. Mändmets, Hiilid karil, lk. VII.

²⁹ J. Mändmets, Kogutud teosed I, lk. 6.

Ühtlasi laskis Mändmets end hirmutada ka tsensuurist, kes mitmeid ta käsikirju kinni pidas ja hävitas. Nii oli juba 1905. a. algul tsensori kitsasse väravasse kinni jäänud ta olukirjeldus «Töötõrkumine Tallinnas», millest «Postimehe» joone all oli jõudnud ilmuda vaid poolteise veeru pikkune algus. Valju noomituse sai «Päevaleht» ühe Mändmetsa juhtkirja pärast, milles mõisteti hukka karistusalkade tegevust. Suuremate ilukirjanduslike teoste hukkamisest tsensuuris jutustab Mändmets ühes kirjas:

«Kuid ühte asja tahan veel tähendada: umbes kolm suuremat ja üks väiksem käsikiri on tsensorite kätte jäänud. Üks — mida ma iseäranis kätte püüdsin, jäi Tartu. See oli vanemast ajast, sisu: Meie vanad rahvatargad võitlesid ristiusu vastu. Selle aine üle oli mul kirjavahetus Suitsuga. Ta ol[eks] umbes 200 [lehe]külge paks raamat tulnud. Tsensor ei an[d]nud seda mitte kätte. Üks — käsikiri — [— — —] jäi hr. Truusmanni [kätte. Ka ei antud tagasi — üteldi, et on Petrog[radis] ära hävitatud ja olgu ma õige tasane — ärgu nõudkugi kätte. Ühe jutu pärast — «Kõrge ametniku eestoas» pändi mind kahtlaste nimekirja ja ei antud maale sõitmiseks kõnepidamiseks luba. Kui käsikirja Tr[uusmanni] käest tagasi küsisin, tähendas ta: «Mis ma võin, aga Teie julgete veel seda tahta!»»³⁰

Mändmetsa käsikirjalise pärandi hulgas on ka mitmeid teisi huvitavaid teoseid, mis nende loomise ajal on samuti jäänud avaldamata. Nendest paistavad silma kõigepealt kaks pikemat jutustust möödunud sajandi lõpu talurahva elust — «Külamehed» ja «Hääbuv talu».

«Külamehed» on Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis säilitatava käsikirja järgi esmakordselt avaldamist leidnud alles J. Mändmetsa kaheköitelises teostekogus 1956. aastal. Miks see teos on omal ajal jäänud avaldamata, selle kohta pole praegu veel andmeid. Hiljem on autor selle jutustuse vist isegi unustanud ning alles oma elu lõpul, kui ta tegeles oma tööde redigeerimise ja «Kogutud teoste» väljaandmisega, on ta ka seda käsikirja mõelnud avaldada ja selleks asunud seda ümber töötama. Kuid ümbertöötlus nagu «Kogutud teoste» väljaandmine üldse jäi autori varajase ja ootamatu surma tõttu pooleli. Nagu võib otsustada uue

³⁰ J. Mändmetsa kiri A. Jürgensteinile 2. VI 1921, KM KO, f. 184, M 8:3; Jüri Truusmann oli aastail 1885—1907 Tallinnas eestikeelse kirjanduse tsensoriks.

variandi kolme esimese peatüki järgi, on autor kavatsenud teha suuri muudatusi nii teose kompositsioonis kui ka tege-
laste iseloomustuses. «Külameeste» kirjutamisega pole
teada, käsikiri on dateerimata, kuid käekirja, stiili ja muude
tunnuste järgi võib arvata, et see pärineb sajandi algusest.

Kui Mändmetsa «Külamehed» oleks trükimusta näinud
selle loomisajal, siis poleks ta tähtsus autori loomingu-
lisel teel olnud mitte väiksem, kui seda «Rahvavalgusta-
jal» Särgava loomingus, ning kirjanduslooliseski mastaabis
oleks «Külameestel» vahest põhjust olnud seista «Rahva-
valgustaja» kõrval, eriti veel juhul, kui ta ehk juhtus
Särgava jutustust oma sünniajalt ennetama. Milline ka oii
«Külameeste» mitteilumise põhjus, kuid igal juhul oli
teose käsikirja jäämine suureks kahjuks Mändmetsale, kel-
lele see oleks andnud palju kaalu juurde.

Ka Mändmetsa «Külamehed» on jutustus pankrotti
jooksnud rahvavalgustamisest, kuid kujutatud keskkond,
käsitluslaad ja probleemiasetus on hoopis erinevad Särgava
teose omast. Kui Särgava on paigutanud koolmeistrid
Madara ja Jürissoni umbsesse Mudila alevikku, siis Mänd-
mets on asetanud oma vallakirjutajast rahvavalgustaja ter-
vemasse külakeskkonda, kuigi ka siin mitmesuguste ameti-
meeste ringkonnas lokkab kadaklus nagu Mudilaski. Kui
Särgava kujutatavat keskkonda joonistab kohati satiirilise
sulega ja halastamatu valjusega mõistab oma tegelaste üle
kohut, siis Mändmets kujutab oma kangelast ja teda ümb-
ritsevaid olusid võrdlemisi rahulikult, lastes vaid kohati
välja paista oma kaasatundmist kangelaste õnnetule saa-
tusele. Ja erinevalt Särgava rahvavalgustajaist, kes loobu-
vad oma üllast missioonist ning hoolitsevad sooja pesa loo-
mise eest, jääb Mändmetsa jutustuse peategelane Arnold
Vaik lõpuni idealistiks, kuigi ka tema sirutab käe maise
vara järele, võttes seepärast suure kaasavaraga naise. Kuid
nii varanduse omandamine kui abielu lõpeb Mändmetsa
rahvavalgustajal fiaskoga. Arnold Vaik hakkab suurejoone-
liselt peale: ostab suure hulga ehituspalke, sillutab kivi-
dega juurdepääsutee, teeb kevadel palju juurvilja maha.
Kuid rahast tuleb puudus, seisma jäänud palgid pehki-
vad ja rohimata juurvili lämbub umbrohu sisse, sest seni
armastusromaane lugenud Greetake ei taha ka perenaise-
seisuses kätt tööle külge panna, vaid vaatab ringi teda
«rohkem mõistvate» meeste järele. Ja suurte lootustega
Laiksaarde saabunud vallakirjutaja on igas suhtes oma

laevaga karile jooksnud: majapidamine käib alla, raha on raisatud kasutult ning kord öösi tabab ta nõmmel ka oma naise armatsemas mõisavalitseja Palchiga. Vaik peksab küll ara Palchi läbi, kuid selle-eest kisub Greeta seadusliku mehe näo lõhki ega tule oma abikaasa juurde tagasi. Nooriku asemel ilmub õnnetusse Naari tallu äi kaasaavara tagasi nõudma ning kõik Mändmetsa kangelase unistused ja lootused varisevad kokku. Nii ei ole siis Arnold Vaik üksi Madara ja Jürissoni kolleeg ja kaasaeglane, vaid ka Taavet Soovere eelkäija eesti kirjanduses.

«Külamehed» ei ole ainult rahvavalgustamise lugu. Sündmustikku mitut süzeeliini mööda arendades antakse kujukas pilt sajandi lõpu eesti külast ja arutatakse aja-järgu teravaid probleeme, eriti keskseks olevat maaküsimust.

Mõisniku poolt müügile lastud talude ostmisele suudavad asuda ainult vähesed, sest raskete renditingimuste tõttu on talumeeste hoiusummad väga väikesed. Nagu jutustuses «Tont» nii ka siin loodavad talupojad tasuta maajagamist, mida kasutavad oma taskuhuvides ära mõned südametun-
nistuseta petised, kes lubavad panna maa-asja liikuma ja kasseerivad külameestelt selleks sisse viimased hoiurublad, et siis jäljetult kaduda.

Traagiline on teoses Naari Mihkli saatus, kes ei jõua oma rendikohustusi mõisa vastu õiendada, nii et ta talukraam läheb oksjonile ja Mihkel koos perekonnaga aetakse kuuse alla. Raske on Mihklil minna moonakaks ja kohaneda uue eluga: palk on niivõrd väike, et sellega on võimatu läbi tulla ja nii on moonakate elu lahutamatuks osaks kujunenud mõisavargus, mis seisab kord lehmale heinaseljatäie toomises, kord mõisa viljast mativõtmises. Ka Mihklil, kes ei varastanud, hakkab elujärg alles siis talutavamaks muutuma, kui naabrid ta välja koolitavad:

««Kas see on siis kellegi palk,» seletas Jaak edasi, «mis härra meile annab, kas sellega võib läbi saada. Meie teeme aasta ümber iga jumala päev tööd, nii et ots märg ja on see siis patt, kui ma natuke toon. Jumal on maa loonud, meie ise oleme kündnud, külvanud ja lõiganud. Kuidas ma siis peotäit ei tohi tuua?»³¹»

Nagu näeme, on Mändmetsa moonameeste suhtumine lähedane sulase Antoni arusaamistele Särgava novellis «Oheliku-onu jõulunägemine».

³¹ J. M ä n d m e t s, Teosed II, Tallinn 1956, lk. 645.

Kui aga Mihkel ja ta leerivend Jaak lähevad ühel sügis-ööl osa saama nende vaevaga kasvatatud viljast ja kartulitest aetud viinast, plahvatab mõisa viinakeldris Mihkli poolt ettevaatamatult süüdatud tikust piiritus põlema ja kohutava tulesurmaga lõpeb moonakaks langenud rentniku vaevaline elutee...

Renditalunike saatust kujutab kirjanik veel teistki süzeeliini mööda. Vahula mõisa uus omanik Blackenfeldt paneb igale talumehele paarkümmend rubla renti juurde, mida rentnikud ei maksa, lootes õigust välja protsessida. Parun ütleb aga renti mittetasunud meestele kohad üles ja jüripäeva eel kaovad Vahula mehed ükshaaval oma taludest. Ainult noor Konnaveski peremees ei lahku talust, tahtes näha, kes suudab teda välja visata. Kui ta, kirves käes, ei lase oma kraami majast välja tõsta, siis teeb ta võitlusele parun Blackenfeldtiga lõpu naabermõisniku poolt selja tagant lastud revolvrikuul ja raskesti haavatud Konnaveski peremees peab oma elupäevad lõpetama Siberis.

See vastuhaku kirjeldus on erutavamaid kohti kogu teoses. Konnaveski peremehega on Mändmets loonud sirgjoonelise vastuhakkava talupoja kuju, kes on teose üheks sümpaatseimaks tegelaseks. Ühtlasi rõhutab kirjanik talurahva ühise võitluse tarvidust, näidates pealtvaatavate talupoegade seisukoha ekslikkust, kui «nad rumalukesed hakkasid uskuma, et peremees päris õieti võitleb ja viimaks võidabki»³².

Kuid külas ei toimunud ainult keskmiktalupoegade laostumine, vaid diferentseerumine arenes ka teises suunas, mida Mändmets näitab Luige Tõnise kuju kaudu. Ühtlasi valgustab kirjanik ka seda, kuidas tekkiv kodanlus hakkab liitu otsima saksa mõisnikega: Luige Tõnis naib mõisa toatüdruku, hakkab läbi käima paruni perekonnaga ning võtab kuulda mõisniku nõuandeid.

Mändmetsa «Külamehed» aitab oluliselt täiendada meie möödunud sajandi külaelu kujutavat sotsiaalsete romaanide ringi, mille kõik sektorid pole ühevõrra valgustatud. Kui 50—60-ndate aastate külast ja talurahva rahunestest oli laiahaardelise pildi andnud Eduard Vilde oma ajaloolises triloogias, siis sellele järgnenud ajajärgu arenguprotsesside valgustamine on olnud hoopis ühekülgsem ja lünklikum. Nii näiteks oli talude päriseksostu küsimusi küll

³² J. M ä n d m e t s, Teosed II, Tallinn 1956, lk. 634.

käsitlenud Jakob Pärn oma jutustustes «Oma tuba, oma luba» ja «Must kuub», kuid seda teinud üpris romantilises valguses ja idealiseeritud kergusega. Mändmetsa realistlikust teosest «Külamehed» näeme aga küllaltki neid raskusi, millega tegelikkuses tuli talupoegadel kokku pörgata.

Oma jutustamisviisilt on Mändmetsa «Külamehed» lähedane Särgava ja noore Metsanurga jutustustele. Kuigi laiema tegelaste ringi kujutamine ja mitmete süzeeliinide olemasolu näitab juba romaanižanri olulisi tunnuseid, domineerib materjali esituses väljamaalitud piltide asemel refereeriv jutustamine, mis on iseloomulik jutustusežanrile. Samuti pole ka tegelaste karakterid valgustatud eriti üksikasjaliselt ja mitmekülgset ning iseloomustamisel on suur osatähtsus autoripoolsel otsesel karakteristikal.

Ulatuselt poole lühem ja ka haardelt mõnevõrra kitsapiirilisem on Mändmetsa teine möödunud sajandi lõpu külaelu kujutav jutustus «H ä ä b u v t a l u». Selle loomisega pole samuti teada, võib ainult nentida, et ta on kirjutatud «Külameestest» hiljem, arvatavasti käesoleva sajandi esimese kümnendi teisel poolel. Kahjuks pole «Hääbuv talu» peale lühikese katkendi trükis avaldamist leidnud ning on seega peaaegu tundmatuks jäänud. Ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis säilitatav käsikiri pole terviklik — sellel puudub nii algus kui ka pealkiri, mistõttu teose tiitel on üle kantud jutustuse poolelijäänud ümbertõtluselt. Et «Hääbuva talu» aine ja probleemistik oli kirjanikule südamelähedane, näitab asjaolu, et ta on selle ka dramatiseerinud ja vastava näidendi pealkirjata mustandkäsikiri leidub samuti autori käsikirjalise pärandi hulgas. Nii pole küll autor ka selle teose puhul oma viimast tahet suutnud realiseerida, kuid säilinud korrallikud käsikirjad võimaldaksid siiski teose avaldamise. See oleks aga küllalt õigustatud, sest oma ideelis-kunstilistelt väärtustelt ületab «Hääbuv talu» nii mõnegi Mändmetsa trükis ilmunud teose.

«Hääbuv talu» kujutab eesti küla mõnevõrra hilisemal ajal kui «Külamehed». Siin on talude ostmine mõisnikult juba seljataga ning mõisa asemel on külamehed sattumas sõltuvusse linnakapitalist.

Mändmetsa jutustab, kuidas talunik Kuusiku Mart ei saa

Hääbus talu.

Alles andis jõhkralt ärgata vaidlusest tõmmimise kõrgepala
pultma lõpe passid, jõe on ööle noka ütleks. Küllap olidki üi-
mised jõe tühinevad ja koidudastus mitmesaasusest ühesvõrdimisefti
ja talpimisel igaloom pole omel kuigi pausid sobalikus röö-
tsprifer. Igatähis olid misid kolaraa röö-
lään, mis olid teatud mõtlemisel jalgala. Kõrgepala, kes arvasi-
fid hääbuseliga välgomazata peatuid rehetajaga ahja talu põnn-
alale laotud ärgle, tulid teki pealt kuulama vai kluti laevand
õlkorra faksitud juustis ja tõendandud kahemee. Itaike fiksi
cegnal kuulatas muste vai kluti, kuna niini ärgle naise
püüdis oma meest eemal tõmmata. Lää va keegi teinud
uueft ehitist ja fona laupumata tõnna oma naise eemal,
faksi tal olid omel kees nii paras fona üllamiks.

Kui niini unnevali ~~kuulatas~~ kõrgepala ööft ni
mita peava kaiskamine, purjus meel laul, fisa olid fona
niini käre vaarane. faksi kui joutamuse peres pultma

hääbuselid alid vahes keeres ühel poolt õpimise vella
vanad peremised, neide vanne mõned nooremad neid.
kelle ninamishen olid õpimise moisa aivomees Pely lüke
alid te vaidlata ja vastu peenueti, hääbuselid aivomees.
Misi ja itegi velle tees joutamisel kilets ja hääbusel
uhjatate vikatoga tühja, alle kuftis. Kuis kaks on tuis kul.

Mändmetsa käekirja näide.

läbi oma kehvlidku päritolu väimehe Jüriga, kes tahab
tema asemel talus peremees olla ja põllunduses teostada
rea uuendusi, millest vanaperemees ei taha midagi teada.
Niisiis on siin ühelt poolt tegemist umbes sama probleemi-
miga nagu Tammsaare «Vanades ja noortes», kuna teisel

poolt talu võlgadesse jäämise ja oksjonile sattumise kujutamiseega on ta sugulaseks Metsanurga umbes samal ajal sündinud «Vahesaare Villemiga». Nii on ka Mändmets tabanud oma aja aktuaalseid ja teravaid probleeme, kuid teose ilmumata jäämine ei ole lasknud Mändmetsal nende lahendamisel kaasa rääkida.

Mändmetsa uuendusmeelne peategelane Jüri jätab maha oma tagurliku meelelaadiga naise ning hakkab ehitus- ja metsatööliseks. Ent tema lahkumine ei too õnne Kuusiku talu. Loodusõnnetuse ja teise väimehe avitamiseks tehtud suurema laenu tõttu satub Mart kaupmees Schmidt'i käpa alla. Kui kaupmehel on tarvis puid, käsib ta Mardil oma kaasiku maha raiuda. Ja pääsmatus võlakütkes olles lasebki Mart kõikide imestuseks küttepuudeks saagida kogu eluaeg hoitud, äraloetud puudega noore ilusa kaasiku. Mardi hingeelu kujutus selles romaani üheks jõulisemaks kohaks olevas peatükis on haarav. Teos lõpeb Kuusiku talu oksjoniga, mida kirjanik kujutab suure kaasaelamisega. Meeleheitel Mart ähvardab vanast püssiloksust lasta igaüht, kes julgeb üle läve tarre astuda. Kui lõpuks sõandatakse majja tungida, leitakse õnnetu vanamees ülespoonuna.

Järgnevas epiloogis jutustatakse, kuidas pärast kaupmees Schmidt'i röövmajapidamist Kuusiku talu järgnevate pere-meeste käes käib täiesti alla — siit teose pealkiri «Hääbuv talu». Ja möödasõitvale teelisele jutustatakse veel, et kunagine Kuusiku talu väimees teenib nüüd oma kibedat leivapalukest teomehena mõisas ja elab saunas koos oma endise, nüüd nõdrameelseks muutunud naisega.

Nii on «Hääbuv talu» õieti sõsarteos «Külameestele». Mõlemad kujutavad uuendusmeelsete ja teotahteliste noormeeste vastuhakku tardunud elulaadile ja nende allajäämist võitluses vanade tavade ja majanduslike raskustega. Ei ole õnne ei Naari ega Kuusiku talus, mõlema õues paugub oksjonihamer ning mõlemad hakkavad käima käest kätte. Ei ole õnnelik ka kummagi teose keskse kangelase isiklik saatus: kui rahvavalgustaja Arnold Vaik sai naiseks teda mitteamastava ja petva mammatütre, siis Kuusiku Jüri ei saa leppida oma naise alalhoidliku ja rumala meelelaadiga. Ta tutvub endasarnase tubli ja julge tüdrukuga, keda tahab naiseks võtta. Kuid endise naise haigus saab tõkkeks sellele kavatsusele ning kangelane alistub saatusse.

Sellised lahendused ei tähenda siiski seda, nagu kutsuks Mändmets üles rahulduma olemasoleva olukorraga. Ei, Mändmetsa poolehoid kuulub protestijatele ja parema tuleviku eest võitlejatele, ta tunneb nende saatusele palavalt kaasa. Ainult ta protestijad kipuvad oma võitluses jääma üksi ega leia vajalikku toetust inertsete masside poolt ning saavad seetõttu kaotuse osaliseks. Siiski ei ole nende kaotuski kasutu: see paneb tardunud ühiskonnas uusi mõtteid liikuma ja järgmised võitlejad lahendavad edukalt üleskerkinud probleemid.

Teistest käsikirjalistest teostest väärib tähelepanu novell «Alatu inimene», mis on esmakordselt avaldatud J. Mändmetsa «Teoste» II köites 1956. a. See Tallinnas arvatavasti enne 1905. aastat kirjutatud lugu näitab kapitalistliku kiskjamoraali tungi külla. Selle loo sündmuskäik on järgmine.

Ehitusettevõtja juures tööliseks olev mina-jutustaja paneb tähele, et külas sagenevad tulekahjud, kusjuures põlenud hoonete ülesehitamise ülesande võtab endale alati tema peremees. Kord, kui peremees on päeval kurtnud, et tal jääb tänavu ehituspalke üle ja kõrtsmik võiks oma hoonerisude asemele lasta ehitada uued, tekib mina-tegelasel hirmus kahtlus ning ta järgneb hilisõhtul oma peremehele kõrtsi juurde, kuid teel ettetulnud takistuste tõttu jõuab ta sinna liiga hilja — hooned on juba leekides. Tulekahju ligidal metsatukas jookseb ta peaaegu otsa oma peremehele, kes püüab teda terava viiliga surnuks lüüa, kuid löögi ebaõnnestumisel viskab terariista ja põgeneb. Jahmunud mina-tegelane võtab hommikul kaasa oma pühapäevaülikonna ja kolib tädi juurde, et mitte enam jääda alatu peremehega ühe katuse alla. Kuid enne kui ta jõuab otsusele, mida ette võtta süütaja vastu, tuleb viimane sinna koos mõisavalitsejaga ning süüdistab teda rahavarguses mõisast. Jutustaja imestuseks leitaksegi raha tema uue ülikonna taskust. Kui ta nüüd ametivõimudele tahab oma peremeest paljastada tulesüütajana, suurendab ta laimajana veelgi oma süüd. Ehitusettevõtja elab aga ausa mehena rahulikul't edasi. «Ta magab kõige õiglasema inimese und ja ta on kõige ausam ja lugupeetavam inimene terves ümbruses,»³³ ütleb jutustaja novelli lõpul nõrdimusega.

³³ J. Mändmets, Teosed II, lk. 456.

Selle lühikese novelliga, mis on esitatud klassikalise raamjutustuse vormis, paljastab Mändmets teravalt kapitalismi hundiseadusi, näidates, et kapitali suurendamiseks peetakse kõiki abinõusid heaks, kui need ainult küllalt kasumit tootavad.

V

Selliste käsikirja jäänud teoste kõrval ilmus 1905. aasta eel ja järel Mändmetsa mõningaid ühiskonnakriitilisi jutte siiski ka ajakirjanduses. Peale novellide ja jutustuste on Mändmets 1905. aasta eel asunud ka näitekirjanduse alal oma võimeid proovima. Kuna tollal elavnenud seltsitegevuse tõttu oli uute algupäraste näidendite järele suur nõudmine, siis on ettekandmist ning omajagu tunnustust leidnud ka Mändmetsa lavateosed, kuigi ta näitekirjanduse alal ei suutnud võistelda tolle aja paremate jõududega. Mändmets oli oma andelaadilt puhtakujuuline eepik ja seetõttu jätsid ta näidendidki soovida dramaturgiliselt arenduselt ning mõjusid dialogiseeritud jutustusena.

Mändmetsa esimeseks trükis avaldatud näidendiks on «vaatemäng neljas järgus» «Neli päeva», mis ilmus 1904. a. (II trükk pealkirjaga «Metsavahi majas» 1930), kuna käsikirja jäänud katseid on varasemaidki. Näidendi süžeeliseks aluseks on Mändmetsa «Õitsiliste juttudes» leiduv novell «Oru ääres», ainult lõpplahendus on mõnevõrra erinev. Kuigi näidendis ei puudutatud mingeid poliitilisi probleeme ja isegi metsa ülesostja Arnoldi ja tema poolt palgatud metsatöölise Jüri vaheline sotsiaalne konflikt on nõrgalt arendatud võitluse kandumise tõttu armastussuhete pinnale, keelas näidendite tsensuur teose lavaletoomise, mis sai võimalikuks alles pärast tsaari 1905. a. oktoobrimanifesti toimunud tsensuurikitsenduste ajutise nõrgenemise ajal. Mändmetsa iseendast väheütleva näidendi kinnipidamine on üheks drastiliseks näiteks tsaari-Venemaa tsensuurisurve.

«Nelja päeva» «kitsasse väravasse» kinnijäämise tõttu osutus Mändmetsa esimeseks lavalepääsenud näidendiks kergekaaluline ühevaatuslik jant «Kosilane» (II trükk pealkirjaga «Ametilt kosilane» 1930), mille kirjanik 1905. a. avaldas ka trükis. Viimases on Mändmets kasutanud Eduard Vilde naljajutu «Ameti poolest kosilane» motiivi

abiellumishimulistelt neitsitelt varanduste väljapetmisest osavate sulide poolt.

Reaks aastateks jäi Mändmetsa viimaseks proosaraamatuks jutustus «Vana käsikiri» (1904), mis enne oli ilmunud «Uue Aja» joone all. Oma konflikti asetusest meenutab teos mõneti paar aastat varem ilmunud «Tonti», kuid märksa hõredama elukujutuse ja harvaesineva situatsiooniga ei tõuse ta selle tasemele. Kui «Tondis» rikkus tegelase rahuliku elu ja saatis ta hukatusse võimuahnus, püüd mängida vallavalitsuses esimest viulit, siis «Vanas käsikirjas» on selleks rahaahnus. Selle äratav peategelases juhuslikult leitud vana käsikiri, mille tõlke avaldamise eest olevat võimalik nõuda suurt kahjutasu. Käsikirja juhuslikuks valdajaks olev koolmeister unustabki kõik oma muud kohustused, hakates protsessima illusoorsete summade pärast, mis ähvardavad hävitada ta eluõnne.

Petteväärtuste järele kätt sirutanud poolharitlasest kooliõpetaja tragikoomiline saatus on üsna huvitavalt esitatud, ka kompositsioonile ei saa etteheiteid teha, kuid sellest hoolimata teos erilist poolehoidu ei võida. Põhjus seisab ühelt poolt selles, et Mändmets pole suutnud vastavat koomilist ainet küllaldase huumoriga käsitleda, vaid kipub muutuma melodramaatiliseks; teiselt poolt näib olevat teose süžee võõrsilt laenatud ja jääb meie oludes väheveenvaks.

Sellest pikemast proosateosest hoopis hinnatavamad on mitmed Mändmetsa 1904. a. ilmunud novellid ja lühipalad. Neist tuleb kõigepealt esile tõsta «Rahvalehes» ilmunud novelli «A h e r v a r e», mis käsitleb talurahva kõige valusamat probleemi — maaküsimust. Maata kehvikud püüdsid endale «elamispinda» muretseda metsamaade ülesharamisega kõlvikuteks, mida mõisa poolt ka tavaliselt üsna vähese rendi eest lubati. Kui aga töökad asunikud olid oma higiga loonud kultuurmaad, kihutati nad sealt minema, sest mõisnikule olid need maad kasulikud ära müüa või, nagu Mändmets näitab, metsa täis külvata. Ka Mändmetsa jutu peategelane Tiit kihutatakse koos naisega tema poolt rajatud talust minema, kuna seda on mõisnikule vaja puukooliks. Kaks kogu eluaja tööd rühmanud vanakest peavad minema külakorda, kusjuures kerjustenagi lahutatakse nad veel enne surma teineteisest, sest üks perenaine leiab kasuliku olevat Tiidu naist ekspluateerimise eesmärgil enda juurde jätta.

Vastav teema on Mändmetsale olnud südamelähedane, mida näitab selle korduv käsitleminegi. Nii jutus «Käks erakonda» (1924) ja käsikirja jäänud lõpetamata palas «Parrun Kratz» hävitab mõisnik isegi terve küla, maad metsa alla jättes.

Haaravalt jutustatud «Ahervare» oma terava protestiga mõisnike vägivalla vastu tõuseb kirjaniku paremate noveltide hulka.

Vastav aine on käsitlemist leidnud ka teiste kirjanike poolt. Nii oli oma «Asujaga» Mändmetsa ennetanud 1903. a. Fr. Tuglas, kes aga asuniku elu idealiseeris ja oma jutu lõpetas kõige lootusrikkama pildiga, mille tõttu tema esimesel pilgul realistlikuna näiv teos on tegelikult romantilise meetodiga loodud. Ka Mändmetsa «Ahervarest» hiljem (1906) kirjutatud E. Särgava «Kolonist» on oma algusosas arendatud paljastavast toonist ja teravast protestist hoolimata lõplahenduselt ebarealistlik ja reaktsioonilise tendentsiga, püüdes talupoja ja mõisniku leppimise kujutamise kinni mätsida teravaid klassivastuolusid. Nii tuleb eriti hinnata Mändmetsa «Ahervaret», mis vastava probleemi käsitlemisel on hoopis järjekindlamalt realistlik.

Teravat kriitikat kaasaegse ühiskonna aadressil arendab Mändmets ka samal aastal koguteoses «Külakaker» ilmunud novellis «H ä b i t u n d m a t u V i i u» (hiljem pealkirja «Häbitundmatu» all), kus kujutatakse naise ja esmajoones ekspluateeritava naise õigusteta ja väljapääsmatut olukorda kodanlikus ühiskonnas. Rikka perepoja poolt võrgutatud ja mahajäetud teenijatüdruk, tundes hirmu pererahva ees, põgeneb sünnitusmomendi kätte jõudmisel aidalakka, kus ilma abita jäänuna külmub talveöö pakases koos vastsündinuga surnuks. See lihtsa inimese traagika on kirjaniku poolt sõnastatud suure kaasatundmisega oma peategelasele. Sisult on Mändmetsa novell sarnane aasta hiljem «Teatajas» ilmunud Särgava «Liisiga», olles niisiis Särgavat ennetades selle teema alal õieti teerajaja. Probleemiasetuselt on Mändmetsa novell Särgava omast isegi teravam: isa valjusest hoolimata on Liisil siiski kodu ja mõeldav last kasvatada, teenijatüdruk Viit ahvardab lapse sündimise puhul kohalt minemakihutamine ja täiesti lageda taeva alla jäämine, sest väeti lapsega tüdrukut ei võtaks ükski peremees teenistusse.

1905. aasta revolutsiooni meeolude kajastust näeme

«Rahvalehes» (1905) ilmunud novellis «I s a m a j a s» (hilisem tiitel «Teelahkmel»), kus sügav konflikt on loodud üsna nappide vahenditega. Haritud poeg tuleb linnast koju, peas kihamas uued ideed ja tõekspidamised, aga kodus on kõik vanaviisi, siia pole kuigivõrd vaimuvalgust ulatunud; poeg ei leia isaga ühist keelt ja pöördub juba järgmisel päeval linna tagasi. Eesti kirjanduses on vähe kohti, kus nii väheste ridadega on edasi antud kahe eri ajajärgu ja selle inimeste iseloomustus. Juba ainult mõnerealise miljöökirjeldusega avab Mändmets kujukalt uue ja vana vastuolu:

«Juhtumisi tõmbas ta koidest urmseks aetud lauasahtli lahti. Seesama määrinud kahekorra lehenurkadega ja kärisenud nahkkaantega piibel. Oli aeg, mil ta selle isegi läbi luges, millest siis ema uhkustades kiitles.

Nüüd löi sealt sumbunud hais talle vastu.»³⁴

Peale muu on selle Mändmetsa novelli väärtuseks peategelase suu kaudu ateistlike seisukohtade esitamine ja osutamine, et religiooni on tarvis ekspluateerijatele vaeste inimeste vaoshoidmiseks. See on uueks nähtuseks seni oma mitmete jõulujuttudega vett kiriku veskile valanud kirjaniku loominguks.

Oma lihtsuse, realismi ja ühiskonnakriitikaga paistab silma Mändmetsa jutt «Lihtne lugu» (hiljem pealkirja «Kõnelus venel» all), mida J. Lilienbach pidas sobivaks avaldada proletaarsete kirjanike albumis «Edasi» II 1906. a.

Mändmetsa realismi süvenemisel on suur tähtsus vene klassikalise kirjanduse viljastaval mõjul. Mändmets oli juba sajandivahetusel hästi tuttav Turgenevi «Küti kirjadega» ja hindas neid kõrgelt. Nii laseb Mändmets novellis «Aated ja ained» ühel tegelasel ütelda: «Vaadake, proua, tõin teile täna midagi erilist head, mida võite lugeda huviga. Need on Turgenevi «Kütijutud». Küllap leiata, kui peenelt ta siin jälgib inimeste hingeelu. Kuid veidi rasked on nad, sest neis tuleb ette kohti, mis nõuavad head vene elu tundmist.»³⁵ Turgenevi mõju võib konstateerida just vaadeldava «Lihtsa loo» puhul, millel nii sisu kui vormi alal on kokkupuutepunkte Turgenevi jutuga «Lgov». Nii võime juba üksikute vormivõtete juures tähele panna

³⁴ J. Mändmets, Teosed I, lk. 471.

³⁵ Sealsamas, lk. 187.

suure vene realisti eeskujuks võtmist: kohtame Turgenevi poolt armastatud raamjutustusvõtet, mis edaspidi hakkab tihti esinema ka Mändmetsa jutuloomingus; esmakordselt tarvitab Mändmets väljamõeldud kohanimede asemel kindlat geograafilist kohta (jutustaja sõidab Martnast Kirblasse. — Martnas oli Mändmets ise kooliõpetaja olnud) ja raamjutustuseks olev autori sõidu kirjelduski on turgeenevlik. Kui «Küti kirjade» autorile juhtub äpardus jahil (vajub lootsikuloksiga tiigi põhja), siis «Lihtsa loo» kirjapanelal murdub teel vankritelg, ning Turgenevi vilets vene ja vaevalise eluga paadimeeski esinevad ka Mändmetsal: venega sõidab Saaremaa kirjanik üle Kasari jõe, kus kuuleb paadimehelt kirjeldatud loo.

Nagu Turgenevi õnnetu Oksakese nii ka Mändmetsa paadimehe elu on kibedaks teinud mõisnik ja mõlemad vanakesed saadavad oma elu lõpupäevi mööda alandlikena ja resigneerunuina. Mändmetsa paadimees on mõisniku viha tõmmanud endale sellega, et purjuspäi laadalt koju sõites pole ta mööda lasknud sakste troskat, mispärast suure perekonnaga talupoeg kihutatakse välja kodutalust, sest seda vajab parun oma armukese mehelepanemiseks. Kui aga talumees läheb kohtust õigust otsima, mõistetakse ta ise kaheks nädalaks kinni... Niisama lootusetu on abi tahta pastorilt, kes arvab juhtunu jumala karistuseks lauakirikus käimatajätmise eest. Ja kirjanik laseb oma tegelasel paruni ja pastori kohta teha õige järelduse: «eks nad ole nagu ühe mesti mehed.»³⁶

1908. a. ilmus Mändmetsalt üle pika aja taas pikem proosateos — jutustus «Pisuhänd» (hiljem pealkirjaga «Vedaja»), mis nägi trükimusta «Päevalehe» satelliitlehe «Koit» kirjanduslikus lisas. Oma sisult meenutab ta mõneti Juhan Liivi jutustust «Nõia tütar». Ka Mändmetsa jutustus teeb naispeategelase elu õnnetuks külarahva pime ebausk: kui Liivi Leenat arvatakse nõia tütreks, siis Mändmetsa Elsa ema peetakse pisuhännaks ehk vedajaks, kes aitadest ja veskist veab ära vilja. Ka kompositsioon on ühesugune: nii Leena kui ka Elsa on sunnitud elu väljakannatamatuks tegevate kuulujuttude pärast lahkuma oma armastatute juurest — esimene linna, teine ema juurde sauna — ja nende õnne taasleidmise teeb võimalikuks alles kolmandate inimeste surm: Liiv laseb surra

---

³⁶ J. Mändmets, Teosed I, lk. 485.

samuti «ärategemises» süüdistatud Maali, Mändmetsal ohverdab end tütre õnne heaks ema.

Siin liigub Mändmets täiesti oma elemendis ja paistab silma külaelu ja -tavade värvika kirje'dajana. Selle poolest liitub «Pisuhänd» ühte ritta teiste pikemate jutustustega «Tont», «Külamehed» ja «Hääbuv talu», millega teda seob ka samasugune pimeduse vastu ja progressi eest võitlusele üleskutsuv ideestik.

Selle jutustuse aine on Mändmets valanud ka draamavormi, avaldades samal 1908. aastal neljavaatuselise kurbmängu «Ema». Selle dramaatiline võitlus on rajatud peamiselt kahe ema, möldriemanda Viuu ja saunanaise Leenu ellusuhtumise vastandamisele. Kui saunanaise emaarmastus on ülev, kulmineerudes endaohverdusega, siis perenaise emaarmastus on egoistlik ja sõjakas. Oieti see polegi enam armastus, vaid rohkem kartus kaotada teenijate ja veski abil saavutatud varandust ja perenaiseseisust. Seetõttu ei suuda ta mõista ega taha tunnustada teiste sügavaid tundeid, vaid näeb kõiges ainult omandisuhteid, tõlgitsedes saunanaise tütre miniana tallutulekut kui «pisuhänd» Leenu kavalat plaani veski enda kätte haaramiseks. Autor on «Emas» rõhutanud psühholoogilist joont, kuid selles ilmnevad ka selgesti kapitaliseeruva küla järjest vastuolulisemateks ja keerukamateks minevad sotsiaalsed vahekorrad.

Kuigi draamavormi valdamises on Mändmets «Emas» teinud tunduvald edusamme, kipub veel siingi, eriti viimases vaatuses, liialt domineerima eepiline kujutusviis, mis loob teatava staatilise mulje.

Nagu jutustuses «Pisuhänd» ja näidendis «Ema», nii määrab ümbritsev keskkond inimsaatus ka novellis «Ei ole aega», mis oma ühiskonnakriitika tõttu on nagu «Lihtne lugugi» avaldamist leidnud proletaarsete kirjanike koguteoses («Mõtted» I 1908. a.). Väheste sõnadega, kuid kujukalt maalitakse siin Tammsaare «Kahte paari ja ühtainust» meenutav drastiline olustikupilt mõisateenijate haisvast elamust ja jutustatakse kärnerinaise haige sülelapse mäsendavast surmast arstiabi puudumise tõttu.

Pärast 1908. aastat ei ilmu Mändmetsalt enam suuremaid jutustusi ja ta novellidki muutuvad lühemaks, asendudes järjest rohkem lühijuttude ja laastudega.

Korduvalt ja eri autorite poolt on kõneldud Tšehhovi mõjust Mändmetsale. Kuid enamasti on Tšehhovi mõju

nähtud peamiselt 1913. a. ilmunud Mändmetsa raamatus «Isatalus», kuigi näib olevat põhjust kõnelda Tšehhovi mõjust palju varem. Kui Mändmets sajavahetusel tundis juba hästi Turgenevi teoseid, siis tõenäoliselt samal ajal tutvus ta ka Tšehhovi teostega, mida võib järeltada novelist «Aated ja ained», kus muuseas räägitakse tunnustavalt vene ajakirjast «Niva» ja selle kaasannetena ilmuvatest vene kirjanike teostest, mida siis Mändmets pidi olema lugenud. On aga teada, et 1903. aastal «Niva» kaasandena ilmus ka Tšehhovi teoste kogu. Tšehhovi mõju näib avalduvat vähemalt juba sajandi esimese kümnendi teisel poolel, kui Mändmetsa sulest ilmus peaaegu ainult lühijutte. Väga tšehhovlikud tunduvad näiteks sajandi esimese kümnendi lõpul ilmunud lühijutud «Mees, kellel kõik kõige paremas korras on», «Päevapiltnik», «Lepapõõsas» ja «Hea abinõu», mis paljastavad kodanliku ühiskonna elu labasust.

Eht-tšehhovlik tüüp on «mees, kellel kõik kõige paremas korras on»: juhuslikult sadamas kokku saades hakkab ta end pidama mina-jutustaja heaks tuttavaks ja ruttab end igati ülistama ning nii söömisel-joomisel kui ka kojusõitmisel vestluskaaslase «kulu ja kirjadega» priiskama, sest ta enese rahakott olevat koju ununenud. Lõpuks mehe viletsasse elukohta jõudnud autor kuuleb lastelt, et suur kiitleja ja priiskaja on ainult hobusteajaja telliskivivabrikus.

«L e p a p õ õ s a s» on satiirilisse valgusse asetatud vagatseja pastor, kes kuuleb, kuidas ta vennapoeg oma sõbraga on lepapõõsast vahtinud jões alasti suplevaid tüdrukuid, ning otsustab pisse teolt tabada, kuid langeb ise sama patu sisse mis noormehedki. «H e a s a b i n õ u s» heidetakse satiirilist valgust sellele, milliste muredega pörkab kokku parunipere oma noore härrasvõsukese kasvatamisel. Paruniproua ahastab, et «kui hirmus see on, et ka meie soost noored mehed nüüd isegi talupojasoost inimestega seltsis avalikkudes majades käivad» ja et «niisugust seadust enam ei ole, mis talupoegi keelab sinna minemast, kuhu meie soost inimesed käivad»³⁷. Et noorparunil ei tarvitseks käia enam asutustes, kuhu võivad pääseda ka alammast seisusest mehed, võetakse teenistusse 17-aastane koja-mehe tütar, kelle ülesandeks saab parunit kodus lõbustada.

³⁷ J. M ä n d m e t s, Teosed I, lk. 605.

Niisugused satiirilised elukillud annavad tunnistust autori teravapilgulisest vaatlemisvõimest ja kriitilisest ellusuhtumisest. Kirjanik paljastab ning mõistab hukka valitsevate klasside amoraalsust ning on astunud võitlusse elu labastamise vastu.

VI

Mändmets töötas «Päevalehe» toimetuses kuni 1909. a. lõpuni ja siirdus sealt 1910. a. algul «Virulase» toimetusse. «Virulase» toimetuses viibimine kujunes Mändmetsal hoopis lühiajaliseks, kuid see on seotud tähelepanuvääriva sündmusega — esimese ajakirjanike streigiga Eestis. Streigi ajendiks oli asjaolu, et toimetaja M. Antje kohta levisid kuuldused, nagu oleks ta end ära müünud balti parunitele. Kui M. Antje kukkus sisse altkäemaksupakkumisega tsensor H. Jannsenile, siis ajalehe nime puhtana hoidmiseks hakkaski toimetus täies koosseisus streikima, nõudes uut, toimetuse poolt valitavat toimetajat ja üldse toimetuse liikmete suuremat iseseisvust. Kuna M. Antjel õnnestus suure vaevaga streigimurdjate abil ajalehe väljaandmist jätkata, lahkus kogu senine toimetus. Kuigi Mändmetsal oli võimalus tagasi pöörduda «Päevalehe» juurde, ei lahkunud ta solidaarsuse tõttu streikijate killast ja toetas nende pingutusi uue ajalehe asutamiseks. Pärast mitmeid ebaõnnestumisi ja suurte raskuste ületamist õnnestus streikijatel asutada päevaleht «Tallinna Teataja», mille esimene number ilmus 13. veebruaril 1913 trükikojaomaniku M. Schifferi väljaandel ja vastutaval toimetusel. Juba järgmise aasta keskel läks «Tallinna Teataja» väljaandmine äsjaasutatud kirjastusühingu «Ühiselu» kätte. «Tallinna Teataja» võitis kiiresti end streigilooga kompromiteerinud «Virulase» arvel lugejaid, nii et pärast pooleaastast kiratsemist pidas M. Antje paremaks «Virulast» ära müüa. Seega olid streikijad oma peremehele andnud siiski surmahoobi. Olles üks «Tallinna Teataja» asutajaid, jäi Mändmets reaks aastateks töötama selle toimetusse. 1910.—1911. a. oli Mändmets peale selle veel ka «Tallinna Teataja» lühendatud väljaande, kolm korda nädalas ilmuva «Tallinna Uudiste» vastutavaks toimetajaks.

Ajakirjanikuna liikus Mändmets sellal rohkesti seltskonnas ning võttis osa karskusseltsi «Valvaja», Eestimaa Rahvaharidusseltsi ja selle Kirjanduse Haruseltsi tege-

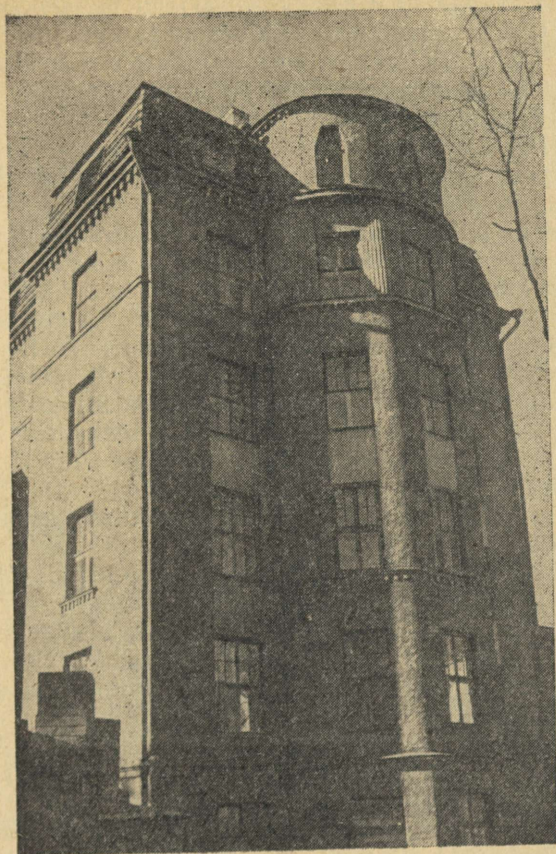
vusest. Viimase korraldatud kirjandusöhtud «Valvaja» ruumides olid sajandi teise kümnendi alguseks kujunenud populaarseks kogunemiskohaks Tallinna kirjandushuvilistele. Seal esineti referaatidega järjekordsete uudisraamatute kohta ning vaieldi elavalt nende üle. Sõnavõtjate hulgas võis näha noori kirjanikke Mait Metsanurka, Hugo Raudseppa ja Marie Underit, võttis vaidlustest osa ka tollal juba kirjanike keskmisse põlvkonda kuuluv Jakob Mändmets.

Ka kodus puutus Mändmets neil aastail kokku kirjanduse- ja kunstirahvaga. Nimelt elas ta A. Buschile kuulvas majas (Tatari tn. 21-b), mille mansardkorrusele oli püstitatud rida ateljeesid, kuhu asusid kunstnikud A. Jansen, K. Burmann, hiljem ka A. Laikmaa ning lühemat aega peatusid seal veel P. Aren ja O. Krusten. Ülejäänud ruumi sel kuuendal majakorral asustasid ajakirjanikud ja kirjanikud Hugo Raudseppa eesotsas. Oli seal mansardis oma kirjastuski, kui Ed. Virgo lõi lahti «Maa» kirjastusühingu. Peatselt kolis sinna boheemlikku maailma, kus liikus tihti ka mujal pesitsevaid ajalehemehi ja kirjanikke, oma perekonnaga ka Jakob Mändmets.

Oli seal Buschi maja mansardis sündimas uus kirjanduslik rühmituski, kes püüdis vastukaaluks uusromantilisele «Noor-Eestile» rajada oma kirjanduslikku häälekandjat, mis oleks pidanud enda ümber koondama realistlikke kirjanikke. Nii ilmuski pärast mitmesugust arvamuste võitlust ja seisukohtade ristlemist 1913. a. album «Voog» I, mida olid toimetanud Ed. Hubel, H. Raudsepp ja J. V. Veski. Selles üsna rahuliku- ja ähmaseilmelises koguteoses, kus ühe toimetaja sõnade järgi polnud ei «hoogu ega voogu, vaid üsna vaikne iseloomutu vesi, väikeste juhuslike virvendustega»³⁸, esinesid noored luuletajad Tõnis Sander, Marie Under ja Jaan Kärner, lühijutte pakkusid Mait Metsanurk, Marta Sillaots jt., kuna kirjanduslike artiklite osas propageeris H. Raudsepp individualismi kui kirjanduse uuendamise retsepti. Selle uue häälekandja väljakujunematust ja õige platvormi puudumist näitab seegi, et end nooreestlaste vastu seadvas albumis oli oma «Unede kuristikuga» ka Friedebert Tuglas. Ja ei kujunenudki tollest Tallinna ajakirjanike üritusest mingit rühmi-

---

³⁸ H. Raudsepp, Mait Metsanurk ja tema aeg, Tartu [1929], lk. 138.

J. Mändmetsa elukoht aastail 1913—1928.

V. Vahi foto (1960)

tust ning järgmisel suvel puhkenud Esimene maailmasõda ei lasknud ilmale tulla enam «Voo» järgmistel numbritelgi.

«Voo» ümber koondunud ajalehemeestest kirjanike ringi kuulus ka Jakob Mändmets, kes samuti figureeris albumi kaastöölise esialgses nimekirjas. Mispärast aga tema töid albumis ei ilmunud, selle kohta pole täpsemaid teateid. Kuna «Voog» koostati võrdlemisi kiiresti, paari kuu jooksul, siis on võimalik seegi, et äsja kogumiku «Isatalus»

koostanud Mändmetsal polnud parasjagu valmis käsikirju ja suure töökoormuse tõttu ei jõudnud ta uusi jutte kirjutada, kuna töö tollal värskete osaühingute poolt väljaantud päevalehtede juures, sealhulgas «Tallinna Teataja» toimetuses, oli üsnagi pingeline.

Kuigi Mändmets oli niisiis seotud rohkem realistliku suuna kirjanikega, on ta ometi mõningaid mõjutusi vastu võtnud ka nooreestlastelt. Kuid nagu ta muudegi kirjanussuundade ja liikumiste järgimisel on olnud aeglane, nii on «Noor Eesti» mõjudki jõudnud temani alles pärast selle liikumise kõrgega. Nooreestiliku uusromantismi vahest kõige selgemaks avalduseks Mändmetsa loomingus on tema novellikogu «Viirastused», mis ilmus 1911. aastal. «Viirastuste» ebaõnnestumise põhjus seisneb eelkõige selles, et Mändmets on loobunud olustiku ja inimeste väljaajoonistamisest ning seoses sellega ühiskonnakriitikast, keskendades kogu tähelepanu psühholoogiliste sõlmede lahtiharutamisele. Viimane ei ole aga Mändmetsa tugev külg, vaid tema trumbiks on just olustiku kujutamine, mida ta aga nüüd on jätnud välja mängimata. Püüdes olla moodne, on ta hakanud analüüsima armastuse, abielu ja abielurikkumise probleeme, kuid pole sel alal kuigi veenvaid ja mõjuvaid kujutusi suutnud luua. «Viirastustes» liigub tegelaste hingeelu tihti äärmustes ja põhjustab raskeid katastroofe, kuid kirjaniku abitu kujutamise tõttu need lugejale kuigi tugevat muljet ei jäta. Kõiki novellitsükli palasid läbiv nimetu mina-jutustajast peategelane kui ka tema naispartnerid on jäänud lihata ja vereta skeemideks, kes oma ebamäärastes katusekambrites elavad väljaspool aega ja ruumi, meenutades ses suhtes Tammsaare üliõpilasnovelle («Noored hinged», «Pikad sammud», «Üle piiri») ja mõningaid Tuglase nooreea töid («Vilkuv tuli», «Õhtu taevas» jt.), mis on Mändmetsale eeskujuks olnud.

Kuna Mändmets selliste psühholoogiliste linnanovellidega mingit edu ei saavutanud, siis siirdus ta külaelu kujutamisele tagasi ning viis lugeja taas armsaks saanud Saaremaale.

Kõigepealt avaldas ta 1913. a. mälestusteraamatu «Isatalus», mis koosneb kirjeldustest, laastudest ja paarist lühijutust. See on samasugune küpses eas lapsepõlve muinasmaale tagasisiirdumine, nagu on seda Oskar Lutsu «Vanade radadega» algav mälestuste seeria, Friedebert Tuglase «Väike Illimar» või saksa kirjaniku Peter Roseg-

geri «Kui ma alles poisijõmpsikas olin». Viimane teos võis Mändmetsale olla ka eeskujuks, kuna ta on Roseggeri tõlkinud ning olnud ta teostest vaimustatud ning leidnud neist palju vaimusugulust. Ühes mõnevõrra hilisemast ajast pärinevas artiklis on ta kirjutanud Roseggeri teoste lugemise muljetest: «Sa ei saa arugi, mis sind siin seob, aga ometi on midagi, mida sa teiste, isegi kõige paremate kirjanikkude juures ei leia.»³⁹ Kui osav ja ladus jutustaja Oskar Luts on oma noorusmaapildid pikaks jutustuste sarjaks arendanud ja hea psühholoog ning analüütik Tuglas on kirjutanud detailidele ülesehitatud psühholoogilise romaani, siis Mändmets on oma andelaadile vastavalt piirdunud olustikuliste kirjelduste ja laastude kirjutamisega. «Isatalus» sünni otseseks ajendiks on olnud Mändmetsa suvitamine kahel maailmasõjale eelneval suvel oma isatalus. Peale Karujärvel havipurakatele jahipidamise (ka-

J. Mändmets puhkeajal poeg Endliga Vasalemma jõe ääres kalastamas.

Kirjandusmuuseumi kogudest.

³⁹ J. M[ändme]ts, Peeter Rosegger, Maaliit 3. VII 1918.

lastamine oli Jakob Mändmetsa lemmikharrastus vabal ajal) oli siis kirjanikul võimalus uuesti läbi sammuda oma lapsepõlve «vanu radu» ja «talviseid teid».

«Isatalus» on rida pilte ja stseene möödunud sajandi Sise-Saaremaa külast. Näeme siin sügisesel kõrrekünnil surmani väsinud ja läbiligunenud mehi viljalõhnalisest rehetarest sooja otsimas ning läheme koos kirjanikuga külast välja luhtadele, kus päeval valguvad niitjate vikatid ja hämaratel suveöödel saavad voli noorte heinaliste südameligatsused. Jälgime vaikse laupäevaõhtu saabumist pärast töörohket nädalat ja sellele järgneva pühapäevahommiku ergast meeoleolu, heidame pilgu pühapäevaõhtustele lõbustustele külavainul. On siin veel tähtsamaidki pidulikke hetki, kui tõrres kobrutab käiv õlu ja kõige kõrgema kuuse ladvas lehvib sinisel taevapõhjal pulmalipp ning külatele kihutab saajasõit. Mõnel vaikselt suveõhtul viib kirjanik meid järvele ja saadab öö mööda saarel lõkketule ääres, kuulatades lainete laulu ja vanade puude kõnelusi. Jagame kasvava ärevusega kalameeste ootust, et haug unna otsa hakkaks, ja jälgime vanade piibumeeste rituaalse väarikusega suitsupopsimist. Kuuleme valuvõtmisest piiramise ja posimise abil, oleme tunnistajaks vanaema rahuliku surma juures ning teeme jalutuskäigu surnuaiale. Näeme vankrit kõikumas mööda liivast ja konarlikku küladeed, jälgime videviku saabumist, kevade tulekut ja mahla laskmist kasest ning kuuleme loo omapärasest külatüdrukust, kes ei tahagi mehele minna, vaid ainult last saada, kui jõuab kätte «niisugune aeg».

Raamat lõpeb tuntud looga «Kui valgus tuli», mida autor, võrreldes 1901. aasta redaktsiooniga, on mitmeti muutnud. On viidatud, nagu oleks Mändmets selle laastu kirjutanud Juhani Aho eeskujul, ja üldse on peetud Aho Mändmetsa mõjustajaks juba sajandivahetusest saadik. Kuid selle väite tõenduseks pole küllalt veenvaid argumente ja hoopis ilmsemalt võib Aho mõju märgata alles hilisema Mändmetsa juures, eeskätt vaadeldavas kogus «Isatalus». On ju Mändmetsa eeskujuks arvatud Aho laastki «Siis kui isa lambi ostis» eesti keeles esmakordselt ilmunud alles 1902. a. lõpul ning võis seega Mändmetsale tema laastu esitrüki ajal vaevalt küll tuttav olla. Küll näib Aho mõnevõrra olevat mõju avaldanud Mändmetsa laastu uuele redaktsioonile kogumikus «Isatalus», kui Mändmets on oma loole juurde kirjutanud üldistava sissejuhatuse ja

lõpu ning toonud sisse Aho laastule analoogilise alalhoidliku sulase kuju, kes on lambi vastu ja ülistab pirrutuld. Kuid ainumäärav pole Aho mõju ka sulase Mardi kuju puhul, sest selle prototüübiks on olnud Suurepere talus elanud Jakob Mändmetsa lell Juhana ja tema järgi joonistatud Mart esineb veel teisteski laastudes («Rehe all», «Pühapäeva hommik», «Und»). Seega näib Juhani Aho mõju Mändmetsale olevat hoopis kitsapiirilisem ja tekkis nähtavasti alles pärast Aho väikepalade süstemaatilist eestindamist kogumike «Laastud» I (1907) ja II (1911) näol, mis andsid tõuke Mändmetsale ka iseseisvate laastu- ja kirjeldustekogude «Isatalus» ja «Küla» kirjutamiseks.

«Isatalus», mis 1921. a. ilmus ka teises trükkis, oli õieti esimene raamat, mis Mändmetsale üldise ja täieliku tunnustuse tõi. Nii näiteks hinnati «Päevalehe» anonüümses retsensioonis isegi, et see on «üks parematest töödest Eesti ilukirjanduslise proosa alalt üleüldse».⁴⁰ Eesti Rahvahariduse Seltsi Kirjanduse Haruselts määras 1913. aasta kirjanduse auhindamisel Mändmetsale selle raamatu eest III auhinna (I sai Gustav Suits «Tuulemaa» ja II Oskar Luts näidendite «Paunvere», «Kapsapää» ja «Pärijad» eest). Kuigi Mändmetsa nii oma varasemate teoste kui ka kõnesoleva raamatuga oli sellise tunnustuse küllalt ära teeninud, ei puudunud sellel premeerimisel ka oma halb kõrvalmaik. Nimelt püüdsid kodanluse ringkonnad Mändmetsa rahulikku, ühiskondlikest võitlustest eemalseisvat mälestusteraamatut ära kasutada kriitilise suunaga teoste vastu väljamängimiseks, püüdes ühtlasi ka Mändmetsa oma sõiduvees hoida. Neid seisukohti väljendati üsna avalikult ülaltsiteeritud «Päevalehe» arvustuses: «Mändmets on lepitav, tendentsivaba, rahujagav. Selles mõttes seisab ta teistest meie kirjanikkudest kõrval, selles seisab ta hea mõju lugeja peale. Kui Mändmets need jutud «punastest aastatest» oleks kirjutanud, siis ei oleks nad meid vististi mitte rahuldanud.»⁴¹

Tuleb tunnistada, et sellel alalhoidlike ajalehemeeste ja ühiskonnategelaste ringkonnal õnnestus tõepoolest Mändmetsale mõju avaldada ja teda paljude aastate jooksul enam-vähem oma sõiduvees hoida. Selletõttu sajandi esimesel kümnendil lootustäratava kriitilise realistina tun-

⁴⁰ Päevaleht 14. V 1913.

⁴¹ Sealsamas.

tud Mändmets esineb teisel aastakümnel üsna harva veel ühiskonnakriitiliste teostega, selle asemel produtseerib ta rohkesti elu ilustavaid ja idealiseerivaid jutte ning tema raamatutes sagenevad mitmesugused passiivse romantismi kallakud.

Selliste mõjude ristluses sünnib Mändmetsa järgmine novellikogu «Meri» (1914), mis on siiski nii teise kümnendi kui ka üldse Mändmetsa loomingu üks silmapaistvamaid ja isikupärasemaid raamatuid. Siin on omapärase sünteesi leidnud ühelt poolt Mändmetsa noorpõlvemuljed Saaremaalt koos tema realistliku vaatlusviisiga ja teiselt poolt Mändmetsa kirjanikuloomusest aeg-ajalt ikka esile lööv romantiline hingelaad koos kirjandusliku romantismi mõjudega. Sise-Saaremaal üleskasvanuna polnud meri Mändmetsale saanud siiski selliseks igapäevaseks tööpõl- luks ja leivaandjaks nagu randlastele, vaid oli jäänud tema kujutluses salapäraseks romantilise igatsuse kand- jaks ja hirmuäratavaks kättemaksjaks, kes saareelanike elus mängib saatuse osa. Lisades siia veel nooreestilise romantismi tooni, polegi imestada, et «Mere» üldilme on nii sünge ja traagiline. Kõigi viie novelli kangelased huk- kuvad lainetes ja meri valitseb randlaste üle kui mingi vääramatu, saatuslik võim. Muide, «Mere» teises trükis (1924) on novelle tublisti redigeeritud ja ära jäetud lõpp- stseenid, mis otseselt kujutavad kangelase hukkumist meres, ja traagilist lahendust lastakse lugejal ainult aimata.

«Meres» nagu «Viirastusteski» pole kirjaniku tähele- panu fookuses sotsiaalsed küsimused, vaid psühholoogi- lised probleemid. Kuid erinevalt «Viirastustest» on siin alati joonistatud konkreetne, värvikas pilt nii olustikust kui tegelastest, mistõttu «Mere» kunstiline tase on hoopis kõrgem ja tema novellid oma romantilis-traagilisest lahen- dusest hoolimata on hoopis veenvamad. Vastandina «Viirastuste» rabeledatele, kergekäeliselt kirjutatud lugu- dele näib kirjanik «Mere» novellide kallal olevat hoolikalt töötanud, mistõttu need paistavad silma oma hea stiili ja kompositsiooniga.

Raamatu avanovellis «Meri ja armastus» näeme julget noormees Antonit, kes pole kartnud tugevaimatki tormi. Ent sisemaa-tüdrukusse armununa lahkub ta ran- nast ja reedab oma õige kutsumuse. Kui sugulased ja kaas- lased kadestavad teda, et ta pääses raskest ja hädaohtlikust

leivateenistusest merel, siis noormees oma nõmmeküla nooriku kaisutuis pole sugugi õnnelik — teda piinab igatsus mere järele. Mändmets, jäädes oma novellikogu üldilmele truuks, annab novellile traagilise lahenduse, lastes Antonil oma naise hõlmast põgeneda paadiga just tormisel ööl, mis toob kaasa tema hukkamise lainetes.

Mändmetsa varasema jutu «Nina rannalt» järgi ümber töötatud «Lainete laul» on üles ehitatud samasugusele võidetamatule igatsusele, ehkki siin peategelane vastupidiselt ihkab ära mere meelevalda surutud kitsast ja pimedast rannakülast.

«Velsandi plika» ja «Ohver» kujutavad vaeste rannatüdrukute igatsust parema elu järele ja nende traagilist saatust.

Orb Velsandi plika oma riikkumatu looduslapse kiindumusega armub «suurelt maalt» tulnud ja «linnakultuurist» läbiimbunud majakaülemasse. Kui see petšoorinlik kangeline peab seda «suveöö armastust» ainult igavust peletavaks vahejuhtumiks ja teisele ametikohale määratuna rannast lahkub, jättes tüdruku maha, järgnebki traagiline lahendus. Sest Mändmetsa Velsandi plika ei ole mitte Lermontovi Tamaani tüdruku sarnane tugev karakter, keda petšoorinid peavad kartma, vaid teistest rannatüdrukutest hapram ja õrnem olend, kes oma südamevaluga läheb merre. Rohkem meenutab Velsandi plika Oskar Lutsu romaani «Soo» naiskangelast Metskassi. Muide, Mändmetsa «Mere» ja Lutsu «Soo» (viimane ilmus pealkirja all «Kirjutatud on...» «Merega» ühel ja samal aastal) vahel võib leida muidki ühisjooni, mis nii erinevate kirjanike puhul on võinud sündida ühesugustest kirjanduslikest mõjudest, mida tuleb otsida «Noor-Eesti» uusromantismi suunast. Nii Mändmetsa kui ka Lutsu raamat on romantilis-sümbolistlike joontega ja neis valitseb saatuslik-sünge meeoleu. Kui Lutsul on inimsaatusi mõjustavaks teguriks pooleldi müstiline soo, siis Mändmetsa kangelasi ümbritseb fataalne meri, mis on veel halastamatum kui soo.

Teistest rannatüdrukutest hapram ja unistavam on ka Maia novellis «Ohver». Temagi on üles kasvanud vaeslapsena ja parema elu lootuses nõustub saama saarevanem Jaan Lenströmi teiseks naiseks. Kuid kõigist austatud kuuekümnenda-aastane saarevanem on «kinnikülmunud meri», mis «võib ju sügav olla, aga paks jää katab teda, ulatudes

ühest äärest teiseni. Niisugune meri on küll austamisväärt, aga teda ei armastata, sest temal puudub elu.»⁴²

Ja paratamatult hakkab üksik naine igatsema tõelise armastuse järele ning sõbrustab noore kalasuitsutajaga, kes kingib talle mälestuseks siidrätiku, mis on «nii kerge kui õhk ja nii õhuke nagu koidu valgus». Kuid saar on väike ja enne kui nende «romaan» jõuab õieti arenema hakatagi, levivad külas ähvardava äikesepilvena jutud Maia «kõlvatuse» üle. Antakse neid kahtlustusi teada lõpuks Lenströmile endalegi. Saar on aga rangete, patriarhaalsete traditsioonidega ja eriti saarevanem, kes on ka kabelis etteluigejaks, ei või enda kohta lasta tekkida mingit halba kumu. Ja nii siis annab too karm vanamees nii oma kui ka saare au puhtakspesemiseks noore naise elu mere kohtu kätte, saates ta tormisel ööl paadiga lainete meelevalda.

Ei ole keegi neist halvad inimesed, ei saarevanem ega teised külamehed, vaid väga ausameelsed ja tõearmastajad. Kuid neid valitsevad väeramata võimuna omapärase kääbusühiskonna tardunud traditsioonid ja tõekspidamised, mis on tugevamad kirjutatudki seadustest. Ja nii sooritatakse just selle kollektiivi mõtte survele julm kuritegu abitu naise kallal, kes Mändmetsa kangelas-tele iseloomuliku passiivsusega ei ole võimeline enda kaitseks välja astuma ning alistub saatusele.

Jutustatud on see lugu legenditaolise lihtsuse ja ülevusega.

«Mere» kõige tuntum novell on «Katkiraiutud kaljas», mis on olnud ka eesti novelli tutvustajaks läti ja ungari lugejatele (on tõlgitud ka esperanto keelde).

See mõjukalt jutustatud laevalõhkumise lugu on oma moodsa lühiromaan «kuritööst ja karistusest». Kirjanik näitab, kuidas kadedus hukutab inimese, viies ta kuriteoni, mis peab tooma kaasa nii- või teistsuguse karistuse.

Peale peategelase Andrese hingeliste elamuste õnnestunud edasiandmise paistab teos silma hea rannakoloriidi ja rahva kujutamise. Rahvas esineb siin väeramatu jõuna, kelle tõekspidamiste vastu väljaastuv indiviid peab hukkuma. Teose puuduseks on ainult asjaolu, et kirjanik on psühholoogilise probleemi isoleerinud muudest teguritest, võtnud ta nii-öelda puhtal kujul, elimineerides sel-

⁴² J. Mändmets, Teosed II, lk. 92.

lest sotsiaalsed põhjused. Nii jäävad selgusetuks peategelase Andrese majandusliku allakäigu ja Nasva Laasi ülesmineku põhjused ning lugeja peab nii esimest kui teist uskuma lihtsalt autori kinnitust mööda.

Novell «Katkiraiutud kaljas» on ökonoomselt, meisterlikult üles ehitatud. Vaatleme selle kompositsiooni ligemalt, et tutvuda Mändmetsa novellitehnikaga, mis «Meres» on jõudnud oma õitsenguni.

1. peatükk algab napolisõnalise olukorra kirjeldamisega. Nagu ekspositsioonile iseloomulik, valitseb siin veel rahu («Erutava uudisena kõneldi külas kaljase ehitamisest, aga kadedust ei äratanud see kelleski.»⁴³). Kuid juba kolmandas lõigus loob autor sõlmituse Andrese kadedusest jutustamisega («Ainult üks mees oli, kelle südamesse see sõnum valusasti lõi nagu terava västrikuga.»), olles seega vältinud pikki igavaid sissejuhatusi ning äratanud kohe lugejas huvi toimuva vastu. Et me aga sündmuste mõistmiseks novelli algul oleme liiga vähe teada saanud, siis tuleb autor peatselt ekspositsiooni juurde tagasi ja täiendab seda paari tagasihaarava motiiviga, mis loovad peategelastest ja nende vahekordadest juba üsna selge ettekujutuse.

2. peatükis arendatakse novelli algupoole alateemaks olevat kadedusemotiivi hoogsalt edasi, nii et see jõuab kulminatsioonini — kaljase katkiraiumiseni. Selle järel hakatakse arendama teose teise poole alateemat — karistusteemat: 3. peatükis südametunnistuse piinade näol, 4. peatükis avaliku arvamuse hukkamõistu näol ning 5. peatükis näidatakse, et kade oma kättemaksuga ei ole saavutanud soovitud eesmärki, ja jõutakse novelli teise, peamise kulminatsioonipunktini — Andrese ja avaliku arvamuse vahetu kokkupõrkeni («Ma ütlen, kaljast ei raiuks ma ilmaski kogemata puruks.»). Järgneb pööre — vaikus enne tormi (6. peatüki algus) ja lõpplahendus — endatapp, mida novelli viimases redaktsioonis ainult aimata lastakse.

Selline kompositsioon on Mändmetsa novellide enamikule iseloomulik. Ikka algab ta lühikese maakoha või olukorra kirjelduse ning miljöö kujutusega, luues peatselt sõlmituse. Siis arendab ta lühikeste, antud teose jaoks oluliste episoodidega tegevust edasi, andes novelli algupoolel mõningaid tagasihaaravaid motiive, mis tutvustavad lähe-

⁴³ Tsitaadid «Katkiraiutud kaljasest» on siin ja edaspidi toodud J. Mändmetsa «Teoste» II köite järgi.

malt tegelaste elukäiku ja karakterit. Novelli esimesel poolel algab ka läbivale tegevusele vastutegevus, millede vaheline võitlus novelli viimases veerandis jõuab kulminatsioonini — mingi otsustava tähtsusega kokkupõrkeni. («Velsandi plikas» on selleks majakaülema ja Riina viimane kõnelus, «Ohvris» Lenströmi hingeline võitlus puruks rebitud rätikut öise mere kaldal vaadeldes.) Sellele järgneb pööre — lühike hinge tagasitõmbamine enne lõpphoopi, milleks on enamasti puänteeritud, eelnevaga ettevalmistatud, kuid siiski mõnel määral ootamatu lahendus.

Eriti armastab Mändmets lõplikke ja otsustavaid traagilisi lahendusi — pole vist ühtegi teist eesti kirjanikku, kelle teostes esineks nii palju õnnetult surma saanuid. Selles liialdatud dramatismis on palju Mändmetsa kirjanikupalgele iseloomulikku. Mändmetsa novellide õnnatud lõpud ei ole alati küllalt põhjendatud ning tema teoste konfliktid on tihti traagiliste lahenduste andmiseks liiga nõrgad. Enamasti peab tema teostes traagiline kollisioon välja kasvama psühholoogilisest konfliktist, kuid just inimeste siseelu kujutamine pole Mändmetsa tugev külg. Mõnigi kord on tunda konstrueeritust, et kavandatud lõpplahenduseni välja jõuda. Ei ole alati tal õnnestunud veenvalt psühholoogilist konflikti sotsiaalsete vastuoludega siduda, vaid käsitletav hingeeluline probleem on tihti karvupidi kistult juurde toodud. Enamasti kujutab Mändmets mitmesuguseid külamehi ja randlasi, kes on raskes töös ja eluvõitluses karastunud ning muutunud tasakaalukaiks. Kuid kirjanik laseb neil sellest hoolimata tihti käituda hüsteeriliselt ja esimese hingelise vapustuse korral käe panna oma elu külge. Kui see on näiteks küll usutav Juhiisaare kiriku kellamehe puhul, kes on tahtmatult tapnud inimese, siis «Katkiraiutud kaljases» muutub laevalõhkuja endatapp juba küsitavaks, «Sündinud loos» («Kraavikae-vaja») jääb aga ebaausalt rikastunud kraavihalli ülespoomine juba hoopiski põhjendamata ja me peame seda uskuma ainult autori kinnitust mööda. Kui aga uurida mineviku külaelu, siis selgub, et vägivaldset surma küll esines, kuid siiski mitte nii palju kui Mändmetsa poolt kujutatud külaühiskonnas. Nii on Mändmets traagiliste lahendustega ilmselt üle pakkunud. Ent ta pole sellega saavutanud ka kuigi suurt kunstilist mõju, sest õnnetute surmade sage esinemine põhjustab teatava kor-

düvuse ja tuimuse mulje ning loodetud traagilist elamust tekib lugejas harva.

«Isatalus» laadi jätkas 1915. a. «Tallinna Kajas» trükitud ja sama trükilao järgi raamatuks murtud uus Mändmetsa kogumik «Küla», mille 16 proosapalast on samuti enamik külaelu kujutavad kirjeldused ja laastud, ainult mõni üksik pala on enam-vähem välja arendatud novellik või õigemini novelletiks («Needmine», «Jõeääre Madis» ja varem avaldatud «Teelahkmel»).

Ka selles raamatus on Mändmets püüdnud lugeja ees elustada vana töökat Saaremaa küla tema omapäraga: «Uuel külal on oma lugu, aga mina jutustan sellest külast, millega ma mitmeti sõbraks olen saanud, sellest õhust, tuulest, päikesest, aga kõigepealt sellest mustast mullast, millega praegune küla kodus alaliselt ühte jääb ja millega ta viimaks igavest lepingut tehes jäädavalt ühineb.»⁴⁴

Kuid ometi ei ole «Külas» Saaremaa koloriit nii valdav ja ilmekas kui kogumikus «Isatalus» ning siin on vähem tunda autori kaasaelamist ja südamesoojust. Seetõttu jätab «Küla» lugejasse ükskõiksema mulje kui «Isatalus». Ainult mõnedes palades, nagu «Kütisemaal», «Kõrts» või «Needmine», on autor saavutanud endise sugestiivsuse või selle isegi ületanud. Laastus «Kütisemaal» on joonistatud poeetiline pilt visast töömehest, kes veel vanaski eas rühib ikka maakirvega põldude laiendamiseks uudismaad teha. «Kõrtsis», mida eesti novelli esindajana on tõlgitud ka soome ja ungari keelde, annab autor omapärasel personifitseeritud vormis kujutuse sellest küla elujõudu kurnavast asutusest: «Saladuslik vaim hoovas sellest vanarau-gast, mis mitu põlve seal mäekallakul omapärast viina ja õlle haisude segu tuulde puistas. Ta surus raba taha tõr-jutud küla enese võimu alla, pani ta rasket kümnist maksma ja sundis teda ka siis truult kohusetäitmisele, kui ta lapsed aganast leiba süües näljapiinas ulgusid.»⁴⁵

«Needmine» paistab esimesel pilgul üsna müstilisena oma ränga needusega. Siin jutustatakse nimelt kurjast metsavahist, kes kroonumetsast külaelanike loomi kinni ajab ja poolsurnuks näljutab ning neid ainult raske trahvi eest vabastab. Üks tema läbi kannatada saanud lesknaine

⁴⁴ J. Mändmets, Teosed II, lk. 102.

⁴⁵ Sealsamas, lk. 133.

neab metsavahi ära, misjärel viimase lapsed surevad üks-teise järel ja kõige lõpus ka metsavaht ise ning mahajäetud tallu ei julge keegi elama asuda. See lugu on võetud kõigi üksikasjadega Mändmetsa kodukohast. Nii oma eluloo-visandites kui ka mitmes ilukirjanduslikus palas on Mändmets kõnelnud külaelanikke trahvivast metsavahist ja Paikülas teatakse veel praegu näidata sügavas metsas asuvat Saadu metsavahi talu varemeid ning jutustatakse lugu metsavahi ja ta laste salapärasest suremisest.

Kuid selle rahva pärimuste järgi jutustatud loo kõrval on «Külas» tõepoolest mõningaid ebarealistliku kallakuga palasid, nagu «Kevadine külv» ja «Sõnn», milledele autor on tarbetult püüdnud anda romantilis-müstilist värvingut.

Võrreldes kogumikuga «Isatalus» on «Külas» ka mõningaid uusi hinnatavaid jooni. Siin on tunduvalt suurenenud autori kriitiline suhtumine: ta näitab «Külas» hoopis rohkem sotsiaalseid vastuolusid ja eluraskusi! Nii antakse näiteks «Talitaja»-nimelises palas karakterne kuju rumaluhkest taluperemehest, kes vallatalitajaks tõustes hakkab nautima oma võimupositsiooni: laseb vaestel enda ees roomata ja rikastel kostitada kõrtsi saksakambri. Turgenevi «Küti kirju» meenutavas laadis kirjutatud laastus «Tuim rahvas» näitab Mändmetsa kehviktalu-poegade rasket elu: et saada mõnd rubla kuluraha, peab külamees nii ennast kui ka oma ainukest hobusekronu kurrama raske palgiveoga. Palgivedajaga vestlev autor soovib tulude suurendamiseks põlluharimist moderniseerida, kuid talupoeg vastab, et selleks peaks raha laenama, aga palgivedamisega ei jõua niivõrd teenida, et seda jõuaks kunagi ära maksta.

Üldmulje «Külas» kujutatud elust ei ole idülliline, vaid kriitilisi mõtteid äratav. Ja õigus on Mändmetsa raamatut retsenseerinud Tammsaarel, et Mändmets näitab siin, kuidas «küla on õnnetu oma teadmatuses, harimatuses ning et siin peaks aitama, äratama, juhatama, valgustama»⁴⁶.

Sõja-aastail perioodikas avaldatud Mändmetsa teostest paistab silma 1916. a. «Jõulu Albumis» ilmunud novell «Kiir kaugusest». Selles haaravalt sõnastatud teoses antakse tüüpiline pilt kapitalistlikust ühiskonnast, kus raha ja karjäär matavad kinni inimese iseloomu helged

---

⁴⁶ A. H. Tammsaare, J. Mändmetsa «Küla», Tallinna Kaja 1915, lk. 818.

küljed. Kirjanik kujutab, kuidas doktor Jansonile on kaugelt koduküllast võõrsile tulnud ta vana ema, kes jutustab talle kodu ja noorpõlvettavate saatusest. Selgub, et nii need, kes olid kunagi muutnud päikesepaisteliseks Jansoni lapsepõlve, kui ka neiu, kes oli temaga jaganud esimest armastust, on surnud mitmesuguste tõbede kätte. Ometigi oli Janson osav arst, kes oleks võinud neid päästa. Aga ta mõtles linnas vaid oma karjäärile ja sissetulekute suurendamisele ega leidnud korraldusi mahti külastada kodu.

Jutustatud on see novell klassikalise lihtsusega, oma noorusaastate muinasmaaga ja unistused kaotanud inimese traagika on esile manatud nappide, varjundirikaste värvidega. Novell lõpeb uulitsal väriseva laternatule mainimisega, mis sümboliseerib peategelase hingevalu.

VII

«Päevaleht» oli olnud üheks suuremaks ja paremate palkadega ajaleheks juba oma esimestel eluaastatel. Hiljem küll olukord halvenes ja kõigest toimetuse arvel koorderdamisest hoolimata oli võlgadesse sattunud väljaandja A. Pert 1908. a. novembris sunnitud «Päevalehe» ära müüma äsjaasutatud Tallinna Eesti Kirjastuse Ühisusele. Viimane omandas ka väikeajalehed «Aeg» ja «Koit» ning muutis need oma satelliitlehtedeks — peamiselt maaelanikkonnale määratud harvemini ja lühemal kujul ilmuvateks väljaanneteks. Uue peatoimetaja G. E. Luiga ajal muutus «Päevaleht» üheks suuremaks ja juhtivamaks ajaleheks, mis oli äriühingute toetuse tõttu ühtlasi ka jõukal järjel. Kuigi vormiliselt jäi «Päevaleht» erapooletule platvormile ega sidunud end otseselt ühegi erakonnaga, kujunes ta siiski selgelt parempoolseks ajaleheks.

Jakob Mändmetsa kui kogenud ja liikuva sulega ajakirjanikku nähti heameelega tolle aja suuremate ajalehtede toimetustes ja see andis talle võimaluse valida suurema palga ja paremate tingimustega töökohta. Seda võimalust ta kasutaski ning läks 1916. aasta algul «Tallinna Teataja» juurest tagasi «Päevalehe» juurde, lootes siin võivat end ka rohkem ilukirjanduslikule tööle pühendada. Kuid elukutseliseks kirjanikuks hakata ta ei sõandanud, pidades liiga hoiatavaks Juhan Liivi kurba eeskuju, kelle surma puhul ta kirjutas:

«Minu arvamise järele oli süüdlane saatus, kes Juhan Liivile püüde andis kirjanikuks hakata ja võimise, et ta sellel alal ka midagi korda saatis. Igatahes on see inimesel suur eksisamm, kui ta Eesti kirjanikuks sünnib.»⁴⁷

Kirjanikukutset pidas Mändmets üldse väga ebakindlaks, mistõttu see võiks olla ainult kõrvalharrastuseks: «... Eestis siamaale kirjanikud õieti — minu teades — honorari pärast kirjutanud ei olegi, vaid lihtsalt, neil on selleks tung olnud. See vilets honorar ei tasu ka seda puudulikkugi tööd kaugeltki ära, liiategi praegusel ajal, kus lihtne tööline võib telliskive parajale paigale pannes rohkem teenida.»⁴⁸

Ja nii pidi Mändmetsal kirjanduslik looming jääma endiselt kõrvaltegevuseks jõudeajal ning oma päristöök pidas ta ajakirjandust. Hiljem ta koguni kirjutas:

«Üteldakse: ajakirjaniku amet on tülikas, närvesööv, inimest ruttu kulutav. Võib olla. Aga ometi usun: ilusamat ametit vist ilmiski ei ole ja ma ei kahetse, et saatus ka mind heaks arvanud paisata sellele alale.»⁴⁹

Vahest sellises arusaamises peituski too saatuslik eksitus, mis ei lasknud Mändmetsal eesti kirjandusloos omandada seda kohta, mida ta oleks võinud saavutada. Ja Mändmetsa tegevust üle vaagides võib ütelda, et kõik väärtuslik, mis ta on parandanud meile, peitub tema kirjanduslikus loomingus. Kuigi tema ajakirjanduslik produktioon pole väike, võib seal ainult mõnel üksikul palal olla oma ajast üle ulatuvat tähtsust.

Pealegi on Mändmetsa ajakirjanduslikus pärandis küllalt ka reaktsioonilist materjali, mis oli veeks kodanluse veskile. Töötanud pikka aega juhtivate kodanlike ajalehtede juures, sõltusid tema nii joonealused kui ka -pealsed kirjatööd suuremal või vähemal määral väljaandjate ja toimetajate ettekirjutustest ja näpunäidetest. Ja pikka-mööda omandas ta ka ise oma leivaisade mõttelaadi, sest ega ta muidu võinud tõusta «Päevalehe» toimetuse ladviku hulka, kellele usaldati korduvalt satelliitväljaannete vastutava toimetaja koht.

⁴⁷ J. M[ändmets], Mahajäetu, Tallinna Teataja 21. XI (4. XII) 1913.

⁴⁸ J. M[ändmets], Mõni sõna kirjanikkude toetamisest, Tallinna Teataja 18. (31.) XII 1913.

⁴⁹ J. Mändmets, Pilk üle kahekümne aasta, Päevaleht 29. XII 1925.

Kui «Päevaleht» (ja tema järglane «Uus Päevaleht») 1918. a. algul jäi saksa okupatsiooni ajaks seisma, siis võis Mändmets ilma kõhklusteta minna ka eesti kulakluse hääle kandja «Maaliit» toimetusse. «Maaliidu» oli 1918. aasta aprillis Tartus käima pannud hallparuneid ja linna suurkodanlust esindav erakond Eesti Maarahva Liit, kellele nende teenete eest okupatsioonivõimude ees ei keeldunud ajalehe väljaandmiseks luba andmast. 1918. a. lõpul toodi ajaleht «Maaliit» Tartust üle Tallinna ja aasta hiljem nimetati ta ümber «Kajaks».

Töötamine kodanlike juhtivate ajalehtede juures põhjustas ka Mändmetsa ideelist vähikäiku. Kui ta 1905. aasta revolutsioonile oli kaasa elanud ja jõudu mööda oma ajakirjaniku sulega kaasa aidanud, siis Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni vastu jäi ta külmaks. 1918. aastal ühes sõnavõtus ta isegi imestas, kuidas äsjane revolutsioonilaine nii suurel hulgal inimesi kaasa võis tõmmata. Seetõttu ei suutnud revolutsioonipäevad tuua ka uut suunda Mändmetsa loomingusse.

Pärast Saaremaa-ainete rohkete kasutamist kogudes «Isatalus», «Meri» ja «Küla» jätkab Mändmets psühholoogilise novelli harrastamist. Kuid «Viirastuste» ebaedu ja «Mere» menu mõjul ei püüa ta enam linna katusekambrite kangelaste elamusi analüüsida, vaid otsib psühholoogilisi konflikte külaelanike hingest. Ta idealiseerib taluperemehesuisust (see sobis hästi ka tema leivaisade mentaliteediga «Maaliidus») ja käsitleb mitmes novellis vastavaid probleeme. Kuid endiste realistlike traditsioonide mõjul loob ta sekka ka üksikuid ühiskonnakriitilisi novelle, kuigi need antud perioodil Mändmetsa loomingus ei pääse domineerima.

Seetõttu on ebaühtlane Mändmetsa selleaegne novellikogu «Hingekarjane Römer ja teised jutustused», mis ilmus «Mõtte» kirjastusel novembris 1917. Nimi-novell langeb täiesti müstikasse, suur osa novellikogust jätkab «Viirastustes» alustatud kitsast psühholoogitsevat suunda, keereldes armastuse ja abielu probleemide ümber («Patune naine», «Mülkas», «Leena»). Esimesel pilgul realistlikuna näiv «Väljarändaja» meenutab «Mere» ebamääraseid romantilisi igatsusi kehastavaid kangelasi; käsitööline Rummelgas ei hukku küll meres, kuid saab siiski kaine inimese seisukohalt hakkama meeletu teoga: asja ees, teist taga likvideerib oma majapidamise

ja kihutab mööda äsjarajatud raudteed ilma sihita minema.

Realistlikud ja hinnatavad on vaid kolm viimast lugu, millistest «Vana püss» osutub isegi üheks kriitiliseks ja meisterlikumaks Mändmetsa novelliks. Paljastades kulaklike elementide kuritegelikku osa külaühiskonnas, on novell üles ehitatud pisut omapärasele, kuid siiski usutavale episoodile. Küläs varastatakse tihti vaesemate talumeeste hobuseid, kuid vallavanema juhtimisel toimunud jälitamistel ei saada kunagi vargaid kätte; vaene kandidimees Jaak seab korda vana püssi ja, valvates sügisööl oma ainukest hobust, laseb maha varga, kelleks osutub — «auväärne» vallavanem. Külameeste kaitseta olukorra ja silmakirjatseva vallavanema kiskjapalge paljastamine on novellis kujutatud meisterlikult, järjest suureneva pingega.

Loomade julma kohtlemist mõistis Mändmets hukka juba varem novellis «Sügisene laadalugu», nüüd teeb ta seda uuesti mõjukalt kirjutatud jutus «Koera süü». Novellikogu lõpuloos «Kakskümmend viis aastat», mis osutub ühe varem ilmunud visandi «Ametipäev» ümbertöötluseks, paljastab kirjanik mõisa sabarakuks hakanud koolmeistri Hans Puksoni närust palet, mille kujutamisel olevat autoril eeskujuks olnud tegelikult elanud kooliõpetaja Hans Puksov. Teravuse saavutab novell just oma lõpuga: kuigi koolmeister oma juubelipäeval kahetseb oma senist elu, nähakse teda järgmisel hommikul jälle mõisa minevat — ega's mõisast lubatud rukkeid muidu ära teenita!

Niisiis vahelduvad novellikogus «Hingekarjane Römer» realistlikud elemendid romantiliste sugemetega, samuti on mõnel novellil (näiteks «Rukkilill») sentimentaalne värving, mis oli kord väga iseloomulik noorele Mändmetsale. Seetõttu ei tõuse see novellikogu Mändmetsa parimate saavutuste tasemele.

1918. a. avaldas Mändmets ajalehes «Maaliit» ilmunud kolm juttu «Maa jõud», «Talupoeg» ja «Tõnis Krootus» ajalehe lao järgi ka eri raamatuna «Maa jõud». Kõik kolm ülistavad taluperemeheseisust ja idealiseerivad viljakandva maa külgetõmbejõudu. Kui raamatu niminovellis noor linlane püüdleb talukohta nagu ülimat õnne, kujutatakse kahes viimases jutus, kuidas põlised talupojad ka vanas eas ei suuda oma südamelähedastelt nurmedelt lah-

kuda ja kipuvad sinna tagasi kas või surema. Need novellid on kirjutatud küll suurema kaasaelamisega, kuid ka siin on realistlik kirjeldus läbi kootud romantilise lõimega. Eriti näeme seda jutus «Tõnis Krootus», kus linna viidud peategelane tunneb samasugust igatsust maa järele nagu Anton mere järele novellis «Meri ja armastus» ning linnast põgenedes poob end üles. Kuna avajutt on teistest kunstiliselt märksa hõredam, siis on raamatu kõige vastu võetavamaks novelliks «Talupoeg», kuigi ka selles realistliku kujutuse kõrval ei puudu libastumised tagasikiskuvasse romantikasse ja isegi sentimentalismi.

«Maa jõud» on vastandina eelmisele novellikogule küll täiesti ühtlane ja tervikliku ilmega raamat, kuid siin häirib paisutatud ilukõne ning esilekippuv maaliitlik tendents.

Sõja-aastail tühjenenud raamatuturul, kuhu hulkasid jälle ilmuma sajaandelised põnevusromaanid, oli uute algupäraste teoste järele elav nõudmine ja ka Mändmetsa raamatutel oli nende revolutsiooniajajärgule nii kohatuist alalhoidlikest tendentsidest hoolimata hea minek. Nii andsid Mändmetsa kirjastajad tema teostest välja mitmeid kordustrukke. Juba 1917. a. oli «Hingekarjase Römeri» novellid peale nimijutu ka üksikult brošüüridena välja lastud. Mändmetsa ammune kirjastaja J. Ploompuu andis 1919. a. välja tema valitud teoste kõiite pealkirjaga «Kodumaa jutud»; see kogumik sisaldas kuusteist peamiselt Saaremaa-ainelist novelli (mõneti küll juhuslikus valikus) kogudest «Koduküla vainult», «Isatalus», «Meri», «Küla» ja «Hingekarjane Römer», lisaks mõningaid töid perioodika veergudelt. «Kodumaa juttudest» laskis J. Ploompuu kirjastus turule õhukeste brošüüridena mitmeid novelle ka ühe- ja kahekaupa, mis aitasid Mändmetsa loomingut populariseerida. Hiljem järgnesid neile ka novellikogude «Isatalus» ja «Meri» uustrukid. Seega oli Mändmetsa oma viiekümnenda eluaasta paiku muutunud küllaltki loetavaks kirjanikuks, kuigi ta sellal oma loomingus ei näidanud edasiarengut.

Ka oma 50. aasta juubelit tähistas Mändmets tagurliku romantismi lipu all, lastes välja dekadentlikust kirjandusest mõjustatud raamatu «Hiilid karil» (1921). Selle kogumiku novellid jätkavad ja arendavad edasi «Hingekarjase Römeri» suunda, jõudes osalt välja isegi sümbolismi («Karjane», «Loona kaldal»). Kitsast armastuspsüh-

holoogilist suunda esindavad novellid «Põllumehe tütar» ja «Poeg», milles probleemiasetus ja selle arendamine osutab leidlikkust, kuid sotsiaalsest pinnasest isoleeritud teemakäsitus ei lase kirjanikul ometi jõuda tõeliste kunstiliste võitudeni. Teatav ühiskonnakriitika moment esineb novellis «Parem kutse», kus joodik näitab hurjutavale pastorile, et ka viinajoomine kõrgemalt poolt on nii «kutsutud ja seatud», sest kui keegi ei jooks, kes siis piiskopile kõrtsi eest renti maksaks. Et aga seda episoodi lastakse saada pöörde aluseks noore pastori hinges ja tema silmade avajaks, nii et ta uuesuunaliste jutluste pärast ametist tagandatakse ja leiab oma «parema kutse» põlluharimises, siis kaotab ka see novell oma kriitilise tähtsuse ja muutub ebarealistlikuks. Seega ka «Hiilid karil» oma pealkirjast hoolimata ei toonud mingeid värskaid tuuli Mändmetsa loomingusse.

Kuid seda kirjaniku paigaltammumist ei märganud kaasaegne kriitika ega abistanud kirjanikku õige, edasi viiva suuna leidmisel. Vastupidi, Mändmetsa poolesaja aasta juubeli puhul «Eesti Kirjanduses» sõnavõttev kriitik Anton Jürgenstein, kelle artikkel on esimeseks katseks anda mingit ülevaadet Mändmetsa kirjanikuteest, koguni kiidab heaks ja ülistab Mändmetsa viimaseid novelle ning peab võimalikuks Mändmetsa isegi «tükatil Anton Tschochovi kõrvale seada»⁵⁰.

Kodanlikule poliitikategelasele ja kriitikule A. Jürgensteinile meeldisid muidugi elu idealiseerivad ja kriitilisest realismist ärapöörduvad teosed ning sellelt positsioonilt on ta kiitnud ka Mändmetsa. Mändmetsale kui vanema põlve kirjanikule, kellel oli raske leida ühist keelt uue, pealekasvanud kirjanike põlvkonnaga, olid aga vana põlvkonna kriitiku ja ajakirjanikust kolleegi arvamused just autoriteetsed. Pealegi kinnitasid need omalt poolt seda suunda ja mõttelaadi, mis oli Mändmetsa mõjutanud juhtivate kodanlike ajalehtede toimetustes juba rida aastaid.

1922. a. ilmus Mändmetsa sulest «Rida sõjamälestusi sõjaväelase Fr. U. päevaraamatust» pealkirja all «S a a t u s e t u j u d». Alapealkirjas toodud initsiaalid ei ole müstifikatsioon, vaid Mändmetsa lood näivad tõepoolest mõningal määral põhinevat insenerivägede koosseisus I maa-

⁵⁰ A. Jürgenstein, Jakob Mändmets, Eesti Kirjandus 1921, lk. 194.

ilmasõjast Karpaatides osavõtnu, pärastise «Päevalehe» ärijuhi Friedrich Uibopuu sõjamälestustel. Need enamasti üsna vähenõudlikud kirjeldused ei paku kunstiliselt palju. Üldiselt on need pildikesed realistlikult joonistatud, ainult kohati kuuldu «Maa jõust» tuttavaid võltsromantilisi ja pingutatult sentimentaalseid noote. Autor esineb neis lühipalades humanismi jutlustajana ja astub välja mõttetu hävitamise vastu. Raamatu mõjuvamad lood ongi need, kus kirjanik maalib masendavaid pilte sõja laastavast ja rüüstavast palgest, kujutades küpse rukki põletamist («Viljavihud»), inimeste elutööna rajatud kalatiikide hävitamist mõne tunniga («Karpide tiik») või talupoegade viimaste hobuste rekvireerimist («Raske ülesanne»). Ühtlasi näitab kirjanik imperialistliku sõja võitluste eesmärgitust sõdureile, kelle tüdimus mõttetuist tapatalguist küünib vaenulike poolte soldatite vennastumiseni («Inimene ei ole jahiloom»). Raamatu kõige hinnatavamaks palaks on lõpulugu «Pelgur», kus autor astub sammu edasi patsifismi jutlustamisest, näidates tsaaririigi armeelagunemise, nn. stiihilise demobilisatsiooni algust.

Kuid üldiselt näitavad «Saatuse tujud» Mändmetsa tunduvalt tagasiminekut saavutatud tasemelt ning mõjuvad kohati kirjandusliku käsitööna.

VIII

Pärast umbes aastapikkust viibimist «Maaliidu» toimetuses siirdus Mändmets tagasi «Päevalehe» juurde, kus ta töötas surmani. Aastail 1923—1927 oli ta ka «Päevalehe» kaks korda nädalas ilmuva eriväljaande «Koit» ja aastail 1927—1930 lasteajakirja «Laste Rõõm» vastutavaks toimetajaks. Ajakirjandusliku ja ilukirjandusliku töö kõrval võttis Mändmets osa ka avalikust elust. Ta oli Eesti Ajakirjanikkude Liidu asutamise mõtte üks algatajaid ja teostajaid, kuuludes hiljem ka selle juhatusse. Peale selle võttis Mändmets osa Draamateatriseltsi, Tallinna Kirjanduse Seltsi ja Eesti Kirjanikkude Liidu tegevusest, kuid ilma erilise aktiivsusetä. Üldse oli ta oma iseloomult tagasihoidlik ja küllaltki kinnine inimene, kes oma elamusi ja mõtteid ei rutanud teistega jagama. Ühe oma biograafilise visandi lõpetab ta otse tagasitõrjuva repliigiga: «Muidugi on olnud ka eredaid ja valgeid silmapilke, aga nad on olnud silmapilgud, millega ei ole teistel asja ja mida keegi teine

ei mõistagi.»⁵¹ Üks Mändmetsa ametivend on teda iseloomustanud järgmiselt:

«Jakob Mändmets oli harmooniline ja meeldiv iseloom. Tal ei saanud olla ühtki vihameest, sest et ta ise kellegagi ei pidanud viha. Oma töös ja ametivendade keskel oli ta alati lõbusatujuuline ja lahkemeelne. Ka kui haigus teda vaevas või mõni mure koormas, temal ei olnud pahast pilku ega nurisevat nägu; ja kui ta mõtete lahkumineku puhul, mis on ju möödapääsmatud meie tegevuses, oma seisukohta avameelselt ja südisti kaitses, ei tulnud tema suust ialgi ägedat sõna ega haavavat ütelist, nii et ametvendade pool tema juuresolekut ikka heameelega nähti.»⁵²

Sellise karakteristika puhul on ka arusaadav, miks Mändmets ei kippunud suurtesse kirjanduslikesse kaklustesse ja ajakirjanduslikesse arveõiendamistesse, vaid on oma kirjutistes enamasti ikka nii rahulik ja asjalik.

Selle rahuliku meelelaadi tõttu oli ta ka hea perekonnaisa ja armastas vaikset kodust miljööd. Et vabaneda tüütutest kolimistest ja luua oma kodu, asus ta elu lõpul majanduslike võimaluste tekkimisel maja ehitamisele Nõmme mändide alla Veere tänavale.

Jakob Mändmetsal oli suur perekond. Tal oli viis last: pojad Hugo, Heino ja Endel ning tütreid Hilja ja Juta. Palju väljaminekuid nõudis kirjanikult laste koolitamine, sest kõik viis taotlesid kõrgemat haridust ja kolm neist viisid oma ülikooliõpingud lõpule veel isa eluajal. Kuid vastandlikult isale ei olnud järeltulijaist ükski humanitaarsete huvidega. Nii näiteks on teaduste kandidaat Heino Mändmets keemik ja tegeleb ehitusmaterjalide uurimisega, tütar Hilja tundis huvi bioloogia vastu ja oli ka abielus tuntud botaaniku T. Lippmaaga, viimaste poeg Endel Lippmaa on füüsika-matemaatika teaduste kandidaat.

Nii on siis järelpõlves täielikult võidule pääsenud too arutlev-uuriv vaimulaad, millega Jakob Mändmetsas võitles veel lakkamatult romantilis-sentimentaalne tundetoon. Viimase kohta öeldakse ühes mälestuskirjutises tabavalt: «Sündinud keset vaikset, elegeilist Saaremaa loodust, kandis ta eneses surmani tolle uneleva ümbruse luulevaimu, mis välja lehvib igast ta reast, igast ta sõnast, igast ta

⁵¹ J. Mändmets, Hiilid karil, lk. VII.

⁵² Päevaleht 28. XII 1930.

J. Mändmetsa viimne elukoht Rahumäel Veere tn. 4.

V. Vahi foto (1960).

teosest.»⁵³ Teiselt poolt oli muidugi ka Jakob Mändmets oma vanematelt, töökateilt taluinimestelt pärinud nende asjalik-realistliku ellusuhtumise, mis ei lasknud tema

⁵³ Kodu 1931, lk. 26.

hinge romantilisel poolel kunagi täiesti võidule pääseda. Kui ta paljudes juttudes ja laastudes romantiline laad tõstis tiibu, toetatuna peale muu ka rahvalikest muinasjuttudest ja uskumustest, siis ta hinnangutes nii olu- kui ka kunstinähtuste kohta võib tähele panna realistlikku suhtumist. Huvitav on ses suhtes lugeda üht Mändmetsa kriitilist kirjutist, kus ta matemaatikaõpiku ülesanneteltki nõuab kainelt-asjalikku lähenemisviisi elule.

Realismi hindas Mändmets ka ilukirjanduses. Näiteks August Jakobsoni esikteost «Vaestepatuste alev» arvestades tõstab ta esile selle tõetruud iseloomu:

«Aga ometi on see jälle nii usutav toon, otse protokollilik, nii et selle juures ei saa kahelda. Tundub, et kirjanik on seda kõike ise näinud, kuulnud, läbi elanud [— — —] Olgugi et noormees vahest andis meile kunstilisest seisukohast ebaküpse, veidi laialivalguva romaani, kuid selle vastu igatahes dokumendi, millel meie ühiskondliku elu kohta tohiks olla küllalt suur tähtsus.»⁵⁴

«Saatusel tujude» ebaõnnestumise järel ei avaldanud Mändmets enam viis aastat ühtegi uudisraamatut ning ka muidu näis ta loominguline tegevus soikuvat. Ainult Ajakirjanikkude Liidu almanahhis «Õitsituled» ilmus talt aegajalt mõni proosapala, kuid needki polnud uudsed ja võisid olla isegi varem kirjutatud.

Omal ajal viljakas jutumeister oli jõudnud ilmse loomingu kriisini. Mändmets oli saajandi alguse kirjanik, pärast Esimese maailmasõja ja Kodusõja lõppu saabunud ajajärk uute vaadete ja sihtidega kippus talle mõneski suhtes võõraks jääma. Olid peale kasvanud ja elujõulisteks saanud uued kirjanikud, kellel olid teistsugused elu- ja kunstivaated. Kirjanduslik looming ei olnud enam vaikseks jõudeaja kõrvaltegevuseks, millest ümberseisjad palju ei teadnudki, vaid see muutus elukutseliseks tööks. Kirjanduslikud võitlused omandasid üha suurema ühiskondliku kandjõu ning enneolematu ägeduse. Kiiresti tekkisid ja lagunesid mitmesugused kirjanduslikud rühmitused. Elunautlevale «Siurule» järgnes sotsiaalsetele probleemidele tähelepanu pöörav, sõja vastu protesteerivaid ajalaule viljelev «Tarapita», mõned aastad hiljem teatas pealekasvav põlvkond endast otsisklevate koguteostega «Sang», «Bumerang»

⁵⁴ Päevaleht 6. XI 1927.

ja «Aktsioon». Kirjanduselt nõuti suuremat dünaamilisust, laiemate üldistuste andmist, sügavamat tungimist tegelaste psühholoogiasse. Arenes välja elunähtusi detailselt välja-joonistav ja analüüsiv romaan ning elu otsustavatele momentidele välkvalgust valav kompositsioonikindel novell; varasem ebamääraste piirjoontega, rohkem välist pinda mööda arenev jutustus taandus. Mändmetsa romantilis-sentimentaalsete sugemetega külarealism oli oma aega ära elamas ega suutnud enam hästi edasi anda uut, sõdade- ja revolutsioonidejärgset elutunnetust, millele andis ilmet kodanlikus Eestis teravnev klassivõitlus. Kui pärast impressionismi, ekspressionismi ja futurismi puhangute vaibumist 20-ndate aastate keskel uuesti tooniandvaks kirjandusmeetodiks kujunes kriitiline realism, siis oli sellega Mändmetsalgi, kes viimasel ajal oli minetanud oma varasema loomingu kriitilised traditsioonid, kohe raske kokku sobida.

Kuid ometigi ei vandunud Mändmets alla uutele oludele ega vaikinud, nagu oli seda teinud õige mitugi vanema põlve kirjanikku. Aeglaselt, kuid visalt püüdis ta nüüdki leida õiget tooni. Loominguvõimelise ja vitaalse autorina jätkas ta varsti jälle kirjutamist. Kui 20-ndate aastate teisel poolel juhtivas kirjandusajakirjas «Looming» hakkas ilmuma ta teoseid, siis selgus, et Mändmets polnud kirjanduses oma viimast sõna veel ütelnud.

Õieti kujunes selleks alles ta 1927. a. avaldatud jutustustekogu «Läbi rädi», mille kuus novelli ja jutustust olid osalt ilmunud «Loomingus», osalt avaldati esmakordselt, kuna üks neist — «Uus õpetaja» — oli Mändmetsale kirjanikunime toonud «Juhisaare kiriku kellamehe» uueks ümbertöötluks.

Kogumiku «Läbi rädi» stiil ja käsituslaad on tunduvalt muutunud, on tunda autori jõudmist täielikule küpsusele. Siin on Mändmets hüljanud oma viimastes novellikogudes domineerima kippunud kitsa psühholoogitseva laadi ja siirdunud tagasi laia eepilise kujutamise juurde, kus vajalikku tähelepanu leiavad ka inimest ümbritsev miljöo ja ühiskond. Tunduva arengu on läbi teinud kirjaniku stiil — see on muutunud meisterlikult ladusaks ja voolavaks. Kõige selle tõttu võime rääkida Mändmetsa loomingus dekadentlike mõjude ületamisest ja autori romantilise hingelaadi kokkusulamisest realistliku käsituslaadiga. Kuid tuleb märkida, et «Läbi rädi» ja Mändmetsa varasema, 1905.

aasta eelse ja järgse realismi vahel on teatav erinevus: kui varasemas realistlikus loomingus kohtasime tihti kirjaniku teravat seisukohavõttu ja kriitilist suhtumist, siis nüüd enam sellist teravat kriitikat ei esine ja autori seisukohavõttud on pehmemad ja heatahtlikumad — kirjanik otsekui vaataks alla oma käidud tee kõrguselt möödunud nähtustele ja pajatab oma lugusid teatava huumorivarjundiga. Osalt tuleneb see ka sellest, et «Läbi rädi» novellide aines- tik pole aktuaalne, vaid ammutatud kas lähemast või kaugemast minevikust. Ja oma osa on selles ka tagurlike aja- lehtede toimetustes saadud koolitusel, millele omalt poolt aitas kaasa jürgensteinlik alalhoidlik kirjanduskriitika, nii et Mändmetsal oma kirjandusliku tee lõpul oli õieti või- matu muutuda võitlevaks ühiskonnakriitikuks.

«Läbi rädi» kõige tähtsamaks jutustuseks on «Kolm laipa lumisel väljal», kus autor on kujutanud 1905. a. revolutsiooni Eesti külas, alates käärivate mee- olude tekkimisest külainimeste seas ja lõpetades karistus- salkade tegevuse kujutamisega.

Teose peategelaseks on oma venna poolt isatalust välja- tõrjutud Esku Verihurm, kes on veetnud aastaid võõrsil, kuulunud mitmesuguseid tõetsijaid ja püüdnud leida oma tõe ja õigust. Pöördunud lõpuks rändamisest tüdinenuna tagasi kodukohta, on tema kõnedel kõrvalise maakolka talumeeste ja ta venna telliskivitehase tööliste hulgas äratav tähtsus. Jutustades välismaal läbi tehtud streiki- dest ja paljastades pastorite tegevuse ekspluateerimist toetavat iseloomu, pillab Esku sädeme, mis süütab revo- lutsioonileegi Paluperas. Hakkavad streikima Verihurma telliskivitehase töölised ja mõisamoonakad. Viimaste töö- tõrkumine ei kesta aga kaua, sest mõis lubab osalt rahul- dada nende nõudmised ja ka Esku soovitab tööle hakata. Seega Esku revolutsioonilisus ei ulatu kuigi kaugemale, tal on tähtsus vaid esimese tõuke andjana. Õigesti näitab kirjanik, et sellised ebajärjekindlad juhid tõrjutakse kõr- vale sirgjoonelisemate revolutsionääride poolt. Kui kuul- dakse, et Tallinna koosolekule saadetud saadik on seal vangistatud koos teistega, tuuakse väevõimuga rahva ette vallamajja mõisast parun ja lastakse tal alla kirjutada kirjale, milles nõutakse saadikute vabastamist. Kui aga selgub, et vangistatud on lahti lastud, vabastatakse alalhoidlike talumeeste poolt ka parun. Varsti saabub Palu- perra karistussalk ning kolm revolutsiooniliste sündmuste

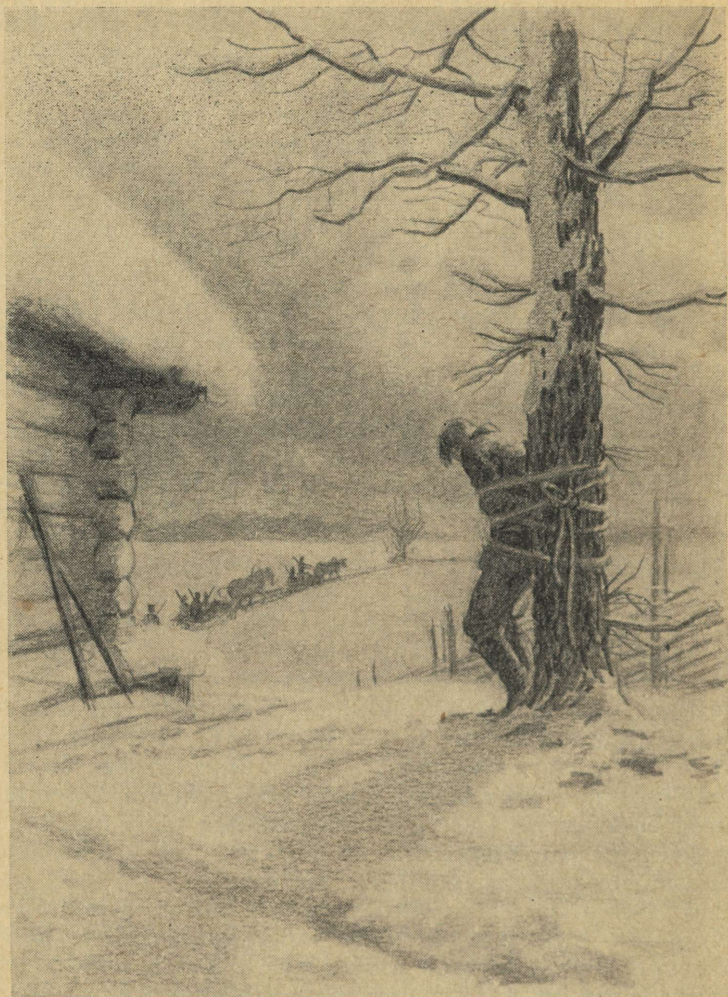
eesotsas seisnud meest lastakse kokkuaetud külarahva ees ühel talvehommikul maha.

Teose peamiseks puuduseks on peategelase Esku ebatüüpilisus, järjekindlusetus võitluses. Eriti segase, eba-veenva ja romantilis-sümbolistliku mulje jätab tema välismaal viibimise kujutamine, mille realistlik teostamine on kirjanikule üle jõu käinud. Jutustuses on head materjali ja lootustäratavaid algusi, kuid nende kirjanduslik läbitöötamine ja arendamine ei ole täiesti õnnestunud, nii psühholoogiliselt kui kompositsiooniliselt on teoses üsna suuri küsitavusi. Kuigi revolutsiooni käigus liikuma hakkavaid rahvamasse on värvikalt kujutatud, pole peategelase äpardumine oma kahjustavat mõju jätnud avaldamata ka kogu jutustusele tervikuna, nii et tunneme ka praegu, nagu omal ajal teose retsenseerija R. Sirge, et «midagi on tas lahti, poolikut, lõpetamatut...»⁵⁵ Selle tõttu Mändmetsa «Kolm laipa lumisel väljal» ei tõuse Ed. Vilde 1905. a. juttude ja A. H. Tammsaare «Rahaugu» tasemele, kuigi ta nende järel pakub siiski huvitava pildi 1905. a. revolutsioonist.

Eelnevaga võrreldes on hoopis realistlikum Mändmetsa teise 1905. aasta sündmuse kujutava novelli, 1929. a. albumis «Õitsituled» ilmunud «Mart Ormi jutustuse» peategelane. Kujunduslikust küljest ei tõuse aga jutustus «Läbi rädi» avanovelli tasemele.

Kunstiliselt hoopis terviklikum ja ühtlasem on kauge-masse ajalukku siirduv lugu «Raehärra Flemmingi tütre Katariina pulmad», mille ilmseks eeskujuks on olnud Aino Kalda novell «Barbara von Tisenhusen». Siin on Mändmets küllalt usutava pildi maalinud keskaegsest Kuressaarest ja jutustab sel taustal toimunud armastustragöödiast. Õieti ei jutustagi kirjanik seda ise, vaid laseb selle feodaalses linnakeses juhtunud iseäralise sündmuse üles tähendada pastorist kaasaeglasel, kelle märkmete vihik leitakse Kuressaare kiriku remontimisel. Peab ütlema, et nii sellise raamjutuvõtte rakendamine kui ka pastori arhailise stiili taotlemine on kirjanikul õnnestunud ja aitab seda muidu romantikahõngulist lugu usutavaks teha. Kõige veenvam on mina-jutustaja pastor ise, kes kiriku eest hoolekandmisest veel rohkem muret tunneb oma maise käekäigu lahendamaks muutmise eest ja ei

⁵⁵ Eesti Kirjandus 1928, lk. 460.

«Ja tuli välja päike pilve tagant ja valgustas ütle mata ilusa-
värvilist helepunast lund.»

O. Kangilaski illustratsioon jutustusele «Mart Ormi jutustus».

väsi ega häbene selleks kõrgemale poole esitamast iga-
suguseid palveid. Seda on Mändmets teinud peene iroo-
niaga, mida tema juures varem ei esinenud.

Romaanitaoliselt laia eepilise kujutusega algavas «L a a n e m e t s a v e s k i t a l u s», mille sündmustiku on laenanud autor oma varasemast ajalehejutust «Pööre», on joonistatud värvikas pilt veski minevikust ja olevikust ning huvitava karakterina kerkib lugeja ette teose peategelane Prits Laikask. Tihedalt veetud jutustuslõimed jooksevad sihikindlalt ja peenelt sõlmpunkti kokku, ristlevad ja hargnevad, kuid mida enam läheneb jutustus lõpule, seda rohkem väheneb kujutuse peenus ja paljutootav teos lõpeb üsna vesise *happy end*'iga — sulase ja möldritütre abiellumisega. Sellele lahendusele on tee rajatud küll efektse stseeniga — kangelane päästab oma väljavalitu kihutavalt jääpangalt —, kuid ometi jääb see lõpp kuidagi kergetaoliseks ega vääri teose klassikalist algust.

Ka novellis «Kevadised veed» on algus huvitavam ja kunstiliselt jõulisem teose lõpust. Siin kujutatakse raudtee ehitamist läbi soode ja laante, mis seni eraldas metsataguseid külasid linnast. Siin viib Mändmets õieti lõpule selle teema, mida ta oli alustanud laastuga «Kui valgus tuli» ja mis leitmotiivina läbib kogu ta loomingu — kultuuri tungimine vaimupimeduses siplevasse külla ja vana patriarhaalse elulaadi hääbumine. «Kevadistes vetes» arendatakse raudtee ehitamise taustal armulugu, mis situatsioonilt ja mõnedelt detailidelt meenutab «Velsandi plikat» (muide, mõlemad novellid on jutustatud esimeses isikus). Linnast tulnud ehitajate ülem armub küla kõige kaunimasse tüdrukusse, kes ka selles novellis on vaenelaps. Kuid vastandina «Velsandi plikale» ei ole siin linnamees petis võrgutaja, vaid dramaatilise kollisiooni tekitab tüdruku kohalik austaja, kes küla vaimupimeda ja metsiku elulaadi sümboliseerijana röövib ihaldatud neiu ja püüab üleujutuse abil hävitada raudteed. Kuid mehed päästavad röövitu vangistusest ning ülem ise lööb raudtee kaitsetammi lõhkuja põgenema. Nii lõpebki novell õnnelikult ja uus elulaad pühitseb kahekordset võitu: raudtee rajaja naib oma metsaneiu ja varsti veereb ka esimene rong läbi laane.

«Läbi rädi» viimases novellis «Pidulaud jõuluõhtul Toolamae kirikus» on Mändmets siiski korraks järele andnud oma romantilis-sentimentaalsele hingelaadile ja kirjutanud üsna müstilise värvinguga legendilaadse loo, mis selles realistlikus ja tüsedakoelises raamatus mõjub terava dissonantsina.

Niisiis ei ole «Läbi rädi» just täit rahuldust pakkuv raamat, vaid siin on ka mitmesuguseid soovidajätmisi ja ebakõlasid, kuid igatahes näitab see Mändmetsa loomisvõime püsimist erksana. Ja meeldiv on siin elukogenud ja sulevilunud kirjaniku südamlikkus ning ladus jutustamisviis, mis voolab rahuliku, selgeveelise jõena.

Kuid seda taastugevnenud loomisenergiat ei kasutanud Mändmets kõige otstarbekohasemalt. Oma viimastel loomingu-aastatel on ta palju jõudu ja vaeva kulutanud näitekirjandusele, mis aga ei vastanud tema andelaadile.

Peale trükis avaldatud näidendite on Mändmetsa käsikirjalises pärandis mitmeid draamateoseid ja variante. Lõpetatud teoseid on nende hulgas küll ainult paar («Samuel», «Elutöö») — enamasti on näendid mitmetest mustanditest ja rohketest redaktsioonidest hoolimata jäänud pooleli, kuigi ka terve rea lõpetamata näidendite hulgas on huvitavaid katseid, nagu «Möldri majas» («Vennad») ja «Põleb ära», mis kujutavad küla kapitaliseerumist ja varanduse ahnitsemisest mürgitatud inimestevahelisi suhteid.

Ilmselt innustatuna Tammsaare 1921. a. ilmunud piibliainelisest näidendist «Juudit», mis viis meil piiblidraamad moodi, kirjutas ka Mändmets ulatusliku, piiblist laenatud ainekule tugineva näidendi «Samuel», mis on säilinud trükivalmis käsikirjana. Kuigi siin võib märgata Mändmetsa dramaturgioskuste kasvu, ei suutnud ta oma piibliepisoodi dramatiseeringule anda sellist mõttepinget ja aktuaalset allteksti, et see oleks huvitanud kaasaegseid teatreid, nii et see on jäänudki avalikkuse ette pääsemata.

1930. a. võttis Mändmets osa Eesti Haridusliidu poolt korraldatud näidendite võistlusest ja sai kolmevaatuselise näidendi «E b a j u m a l» eest III auhinna, mis samal aastal avaldati Haridusliidu poolt ka eri raamatuna. Selles kujutas kirjanik talle hästi tuntud ajakirjandusmaailma ja paljastas kodanliku ajakirjanduse müüdavust. Teos on üles ehitatud uulitsalehes raha eest laimu levitava kirjanik-ajakirjanik Kaspari konfliktile oma naise Ainoga. Näidend lõpeb naise lahkumisega alatust mehest ja sellele järgneb Kaspari endatapp. Kuigi see Mändmetsa poolt nii armastatud traagiline lõpplahendus ei ole kõige usutavam ja tundub ülepingutatuna, on näidendil siiski küllalt väärtsusi tema terava ühiskonnakriitika tõttu. Kuid «Eba-

jumala» lavalised nõrkused (pikad monoloogid, kohatine staatilisus) ei meelitanud ühtki teatrit seda esitama.

Tõenäoliselt samale Haridusliidu võistlusele oli esitatud ka Mändmetsa teine näidend «Elutöö», mida mitteauhinnatuna on siiski nähtavasti lavastamiseks soovitatud ja sel otstarbel 1930. aastal mimeograafiliselt paljundatud. Mainitud draamas on peategelane pastor Hermann Koch kogu oma elu pühendanud sellele, et lämmatada kihelkonnas iga värskemat tuult. Oma elukäigu triumfiks peab ta 28 aasta jooksul kogutud annetuste eest madalale kirikule kõrge torni ehitamist, mis peab tema nime jäädvustama järgnevatele põlvedele. Järk-järgult paljastab kirjanik meile pastori inimvihkajaliku palge. Ilmekas on selles suhtes stseen, kus Koch otsustab avaliku noomimisega kirikukantslist hävitada maalri, kes torni värvimisel oli kibeda puuduse sunnil omastanud veidi värvi (nõnda vargakuulsuse omandanud maalrit ei võtaks keegi enam tööle). Aastaid tagasi on pastor Koch ühel laulatusele tulnud külatüdrukul rebinud peast puhtuse sümboli — mirdipärja, väites, et neiu olevat elanud ulaelu. Selle avaliku häbistamise tagajärjel läheb tüdruk hulluks ja ta peigmees põgeneb kodukohast. Nüüd see nõdrameelne naine saabki pastorile saatuslikuks: arvates, et peigmees on kinni pandud kirikutorni, läheb nõdrameelne teda tikutulega sinna otsima ja süütab torni, põledes seejuures ka ise sisse. Torni hävimas nähes saab pastor halvatus. Seega mõistab sündmuste enda käik julma mustakuuemehe hukka. Dramatürgiliselt on «Elutöö» üles ehitatud üsna leidlikult ja kasvava pingega, ainult teose algusosa kipub venima ja jääma staatiliseks.

Mändmetsa kõige tuntumaks näidendiks on neljavaatuseline ajalooline draama «Mikk Kivi», mis 1930. a. on avaldatud eri raamatuna. Ühtlasi on T. Mutsu külalavadele repertuaari soetav kirjastus avaldanud samal aastal teises trükis ka Mändmetsa varasemad näendid «Neli päeva» (uue pealkirjaga «Metsavahi majas»), «Kosilane» (pealkirja «Ametilt kosilane» all) ja «Ema», nii et oma loominguulise tee lõpul võis Mändmets näida üpris viljaka näitekirjanikuna.

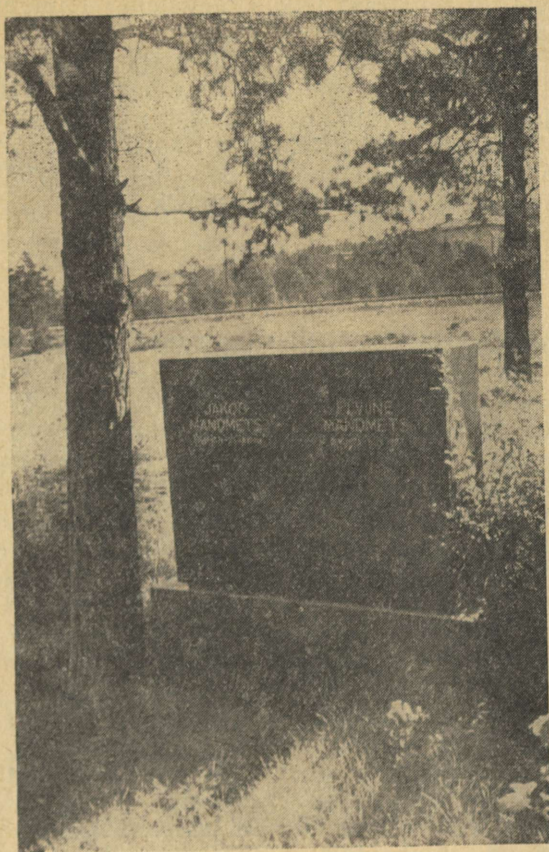
«Mikk Kivi» kujutab kirjanduses varem käsitlemata episoodi 1858. aasta talurahvarahutustest. Näidend on üles ehitatud tõsielulistele sündmustele Kolga rannas, kusjuures kõik tähtsamad tegelased — talupoegade juht Mikk

Kivi ja vastasleeri esindajad, Kolga parun Fersen, haagi-kohtunik Trithof ja Kuusalu pastor Ahrens — on ajaloolised isikud ja sõnadki, kus võimalik, on püütud neile suhu panna ajalooürikute järgi (näit. pastor Ahrensi manitsuskõne kadalippu minevale Mikk Kivile). Kuigi näidend kannatab mõnevõrra kuivuse all, annab ta siiski üsna kujuka pildi talurahva vastuhakust ja talupoegadest tegelesed on joonistatud üsna karaktersest.

Mändmets polnud oma andelaadilt draamakirjanik, vaid eepik. Ta on meister jutustama — eriti aga lihtsate lausete ja rikkaliku sõnavaraga olustikku kirjeldama — ja sellele rajanevadki paljud tema jutud ja laastud. Mändmetsa eepikupalet näeme sellestki, et ta üle kõige armastab jutustada esimeses isikus, otsekui polekski ta kirjanik selle sõna kitsamas tähenduses, vaid jutuvestja kuulajate ringis. Selliste eelduste tõttu pole Mändmets draamakirjanikuna tugev, kuigi visa tööga omandas ta oma loomingulise tee lõpul ka dramaturgilisi kogemusi.

Hoopis vajalikum ja tähtsam oli teine tööloik, millele Mändmets oma viimastel loominguaastatel energiat kulutas. See oli revisjonitegemine oma senises suureulatuslikus kirjanduslikus produktsioonis, selle redigeerimine ja uuesti väljaandmine Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastusel. Kahjuks jõudis kirjanik trükivalmis seada ainult kolm väikest köidet, mis «Kogutud teoste» nime all aastail 1928—1930 ka trükist ilmusid. Need kolm köidet sisaldavad tublisti redigeeritud, sageli aga lausa ümbertöötatud kujul paremiku Mändmetsa varasemast novelliloomingust ja on ses lõigus asendamatu väärtusega. Siin on tehtud lugejatele keeleliselt parandatuna kättesaadavaks Mändmetsa omaaegsed, küllalt konarliku väljenduslaadiga, kuid sisult huvitavad ja hinnatavad proosatööd ajakirjanduse ja harulduseks muutunud raamatute veergudelt. «Kogutud teostes» kavatses Mändmets avaldada ka mõningaid varem käsikirja jäänud või lõpule viimata teoseid, mille ümbertöötamist ja viimistlemist oli ta alustanud, kuid ei suutnud samuti lõpule viia.

Mändmetsa viimseks trükis avaldatud teoseks jäi ajakirja «Olion» 1930. aasta novembrinumbris ilmunud novell «Hobusevaras». Sellega on kirjaniku loominguring otsekui sulgunud ja autor tulnud tagasi samasse ainevaldkonda, millega ta algas. Kui Mändmetsa esimene trükimusta näinud jutt «Minu jõulukurbus» kõneles autori abitust pro-

J. Mändmetsa haud Rahumäe kalmistul.

V. Vahi foto (1960)

testist hobusevarsa müümise puhul, siis tema viimases novellis on hobune kasvanud nii tugevaks ja uljaks loomaks, kes on võimeline ise ennast kaitsma ja ei lase end ära viia kogenud hobusevargalgi, vaid hukutab viimase.

Jakob Mändmetsa elutee lõppes 59 aasta vanuses 25. detsembril 1930. aastal. Ta suri keset pingsat loomingulist tööperioodi ootamatult südamerabandusse. Veel surmaeel-

sel päeval oli fotograaf teda «Päevalehe» toimetuses fikseerinud reipaimelise nä, ja saatuslikul päeval istus ta rõõmsalt perekondlikus ringis lähemate sugulaste keskel, kes olid tulnud soola-leiba tooma. Leinava perekonna saatel, kirjandusliku avalikkuse osavõtul maeti Jakob Mändmets kolm päeva hiljem Rahumäe Kaarli uuele surnuaiale, kuhu Mändmetsade perekonna poolt on hiljem püstitatud lihtne mustast graniidist mälestusmärk.

IX

Jakob Mändmets pole kirjanduslik suurkuju, ta pole kirjandusloos sünnitanud pööret ega algatanud uut ajajärku. Kuid ta oli tugeva omapäraga kirjanduslik anne, kes on meie kirjanduspärandisse lisandanud arvestatavaid väärtusi.

Mändmetsa loiuvoitu kirjanikutemperamendile polnud omane üllatada uudse temaatika või stiilivõttega, ta pole taotlenud ega ka küündinud uute radade rajamiseni kirjanduses. Vähesese uuduse ja rahuliku kujutamise viisi tõttu ei sattunud ta kirjanduslike võitluste tulipunkti ja tõmbas endale üldsegi vähe kriitika ja kirjandusliku avalikkuse tähelepanu, kuigi ta teosed oma kunstiliselt tasemelt ei olnud tihti tema kaasaegsetest autoritest allpool ja on küllaltki teenimatult kippunud unustusse langema.

Mändmets pole võidelnud uute kirjanduslike voolude ja liikumiste esiridades, vaid on kuulunud järelväe hulka, kes lahinguväljale on jõudnud alles siis, kui seal lahingud lõodud. Sedaviisi hilinenuna on ta loomingu line tee kulgenud suurte kirjanduslike liikumiste kiiluvees. Rohkem kui veerandsaja aasta jooksul on ta hilinemisega kaasa teinud mitmesuguseid oma aja kirjanduslikke kõikumisi.

Alustanud romantiliste katsetustega, olles eeskujuks võtnud A. Saali põnevaid ajaloolisi jutustusi, jõudis Mändmets sajandivahetusel, pärast seda kui kriitiline realism oli oma kontosse kirjutanud mitmeid hiilgavaid võite, ka realistliku elukujutuse ni. Tuginedes eesti kriitilise realismi saavutustele, aga ka vene klassikalise kirjanduse headele eeskujudele (Tšehhov, Turgenev), loob Mändmets 1905. aasta revolutsiooni eelsel ja järgsel perioodil arvukalt oma loomingu paremikku kuuluvaid jutustusi ja jutte

ilukirjanduslikku loomingut pidanud kõrvaltöökse ega ole kunagi püüdnud ega teinud katsed saada kutseliseks kirjanikuks. Seetõttu on ta küllaltki halvasti ära kasutanud oma annet ja raisanud seda kodanlike ajalehtede veergude täitmiseks ning ajaviitejutukeste produtseerimiseks. Ometi oli Mändmets jutustaja nii-öelda jumala armust, kellele proosa kirjutamine on enamasti üsna kerge olnud. Mändmetsal on jutustamiseks olnud loomupärane anne, ja kui ta seda kasutas õigel kohal, on ta saavutanud häid tulemusi.

Kuid ta teoste kompositsioonis, tegelaste karakteriseeringuis ja nende tegude motiveeringuis esineb olulisi lünki ja puudujääke, mida hoolikama tööga oleks olnud võimalik vältida. Need puudused on suurelt osalt seletatavad müdugi sellega, et Mändmets kirjutas oma teosed rutates, ametitööst vabadel tundidel, ning kui tal on juhust olnud neid uute trükkide jaoks redigeerida, siis on ta paljudki puudused kõrvaldanud.

Ühesõnaga, Mändmetsa ande taga ei seisnud küllalt tugevat kirjanikuisiksust, kes oleks selle ande välja arendanud ja maksma pannud. Sellest on tulenenud tema küllalt ulatusliku loomingu varjujäämine.

Et Mändmets oma loomingu põhiosalt ja kujutusviisi peasuunalt on realist, selles ei ole kahtlust ja seda on tunnustanud väga erinevad kriitikud. Kahtlemata on Mändmetsal realismi arengus omad teened, kuigi Mändmets pole järjekindel realist, olles mõnel määral ka romantik. Alati pole kirjanik nende kahe meetodi vahel leidnud õnnestunud sünteesi ja see loob ta mõningais teostes tunduvat ebakõla. Ja realistinagi pole Mändmetsa ideaaliks olnud niivõrd Wilde ja Sörgava õitseaja teoste tugeva ühiskondliku paatosega kriitiline realism, vaid Juhan Liivi romantikalõimeline külaelu kujutus. Mändmetsal puudub Wilde ja Sörgava ühiskondlik teravus ja võitlejaloomus, aga tal pole ka Kitzbergi külajuttude vallutatavat huumorit, Mändmets on neist kuivem ja värvi- tum, eriti oma loomingulise tee hakul.

Mändmets kritiseerib järjekindlalt feodalismi jäänuseid sajandi lõpu külas, ta näeb ka uut, tõusvat ekspluateerijate klassi — kulaklust —, kuid selle paljastamist esineb ta teostes märksa harvemini ja vähem järjekindlalt. Kirjaniku sümpaatia on küll töötava inimese poolel, töörahva raskest olukorrast on ta tihti maalinud masendavaid pilte,

kuid ta ei oska näidata väljapääsu sotsialistlikus revolutsioonis, sest viimase mõistmiseni ei jõudnud ka autor ise. Kui ta vahel katsubki osutada revolutsioonilisele lahendusele, teeb ta seda poolikult, võiks öelda: ta toetab küll majanduslikku streiki, kuid tunneb hirmu poliitilise väljaastumise ees, nagu näeme jutustuses «Kolm laipa lumisel väljal».

Mändmetsa eriala ongi küla ja külaelu, linnaelu kujutused on nii arvult kui ka tähtsusest ta loomingus hoopis tagaplaanil. Mändmetsa looming on otsekui vabaõhumuuseum möödunud sajandi lõpu ja käesoleva sajandi alguse külast, maaloodusest ja taluelust. «Siin näidatakse kümnetes ja sadades variantides toleaegeid talupoegi, nende viise ja kombeid, tegusid ja talitusi, rõõmu- ja murehetki, mis kõik on nii lihtlased, aga ometi nii tõelised, elavad, kõige viie meelega tajutavad,»⁵⁶ teeb Mändmetsa loomingust kokkuvõtet oma ülevaates Jaan Kärner. Mändmetsa loomingus on kõikide kihtide esindajaid: siin näeme küll paruneid ja kupjaid, küll teopoisse ja moonamehi, mõisa köögitüdrukuid ja peremamsleid, kõrtsmikke ja hobuseparisnikke, saunikuid ja talusulaseid, koolmeistreid ja vallakirjutajaid, kiriku võõrmündreid ja vallatalitajaid, saarlastest kraavihalle ja kalamehi, lubja- ja söepõletajaid, külakarjaseid ja soolapuhujaid... Läbiva teemana võib Mändmetsa loomingus tähele panna patriarhaalse küla ja sinna tungiva kultuuri võitluse kujutamist. Jaan Kärner iseloomustabki Mändmetsa järgmiselt: «Ta tuli kahe sajandi ja ühtlasi kahe kultuuri vahemaalt, kandes eneses kaua selle kääriva, kaosega sarnleva ajastu kahklusi ja kõikumisi. Ühelt poolt teda hoidsid kinni lapsepõlvemälestuste romantilised unelmad ja patriarhaalse, väliselt idüllilise, aga seesmiselt ebaisu ja vaimupimeduse kütkeis viskleva koduümbruse süngevõitu fantastika. Teisalt aga kerkis selle peeruvalguse-poesia asemele tärkava linnakultuuri ilus ning ahvatlev tulestu, tung «targema», s. o. reaalsema ja asjalikuma elukäsitluse järgi.»⁵⁷

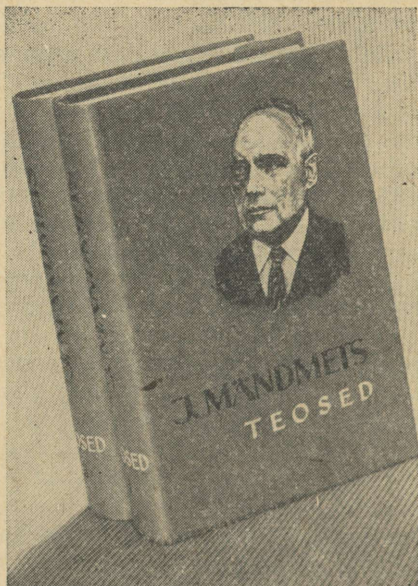
Kui nüüd püüda kokku võtta Mändmetsa teeneid eesti kirjanduses ja määratleda tema kohta kirjandusloos, siis jõuame järgmiste järeldusteni.

1) Kuigi Mändmets ei tõusnud eesti kriitilise realismi

⁵⁶ J. Kärner, Lehed tuulde II, Tartu 1937, lk. 364.

⁵⁷ Sealsamas, lk. 366.

parimate esindajate (Vilde, Särgava, Kitzbergi) tasemeni, olles oma realismis ebajärjekindel ja vähem meisterlik, on tema loomingu paremik siiski eesti demokraatliku realistliku kirjanduse oluliseks osaks.

J. Mändmetsa 1956. a. ilmunud «Teosed».

2) Peamiselt tõuseb Mändmets esile XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse talurahva elu realistliku kujutajana, tuues esile teravaid vastuolusid feodaalses ja kapitalistlikus külas.

3) Mändmetsal on suuri teeneid eesti novelli arendamisel. Kui eesti kriitilise realismi suurmeistrid Vilde ja Särgava viljelesid ja tõstsid kõrgele tasemele pikema, jutustusetaolise novelli, siis Mändmets, lähtudes Juhan Liivi külajuttudest ja eeskujuks võttes Tšehhovit, arendas välja kindlailmelisteks vormideks lühema novelli, mida võiksime nimetada ka lühijutuks, ja laastu.

4) Mändmetsal on teeneid eesti kirjandusliku keele rikastamisel. Kui Mändmetsa keel jätab kohati soovida

süntaktiliselt, siis leksikaalselt võib temalt palju õppida. Mändmetsa sõnavara on rikas ja mitmekülgne, ta on oma teostega kirjakeelde toonud rohkesti saare murde sõnu ja arhaisme, rahvalikke kõnekäände ja kujukaid väljendeid.

Jakob Mändmetsa omapärase ilmega looming on sündinud tähelepaneliku elujälgimise tulemusena ning teenib rahva huve. Mändmets ei ole küll vallutanud suuri kunsti-kõrgusi, kuid ta on alati olnud rahva hulgas loetav autor, ta on rahvakirjanik selle sõna laiemas mõttes.

Круус Оскар Виллемович

ЯКОВ МЯНДМЕТС

Монография

На эстонском языке

Оформление Р. Пангсеппа

На обложке гравюра на дереве

В. Тыгниссона

Эстонское Государственное Издательство

Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja E. Priidel

Tehniline toimetaja K. Einberg

Korrektorid A. Kiho ja M. Teemägi

Ladumisele antud 29. IV 1961. Trükkimisele
antud 24. VIII 1961. Paber 54×84, 1/2. Trüki-
poognaid 5,75. Formaadile 60×92 kohaldatud
trükipoognaid 4,7. Arvutuspoognaid 4,97.
Trükiarv 4000. MB-05563. Tell. nr. 1621.
Trükkkoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk tn. 40/42.

Hind 30 kop.

7—3

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00637145 6

LÜHIMONOGRAAFIATESTI

ON ILMUNUD:

- H. Peep* — Johannes Vares-
R. Parve — August Alle
Barbarus
E. Nirk — E. Bornhöhe
V. Altoa — August Kitzberg
B. Sööt — Lydia Koidula
E. Nirk — Fr. R. Kreutzwald
K. Laigna — Juhan Kunder
O. Kruus — J. Mändmets
R. Alekõrs — Jakob Tamm

30 kop.

A
24057

6371456